

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

АВСТРО-РУСЬКІ
СПОМИНИ
1867-1877

Аннотація

Михайло Драгоманов (1841–1895) — український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч. Один із організаторів «Старої громади» у Києві. Доцент Київського університету (1864–1875). Після звільнення за політичну неблагонадійність емігрував до Женеви, де очолював осередок української політичної еміграції (1876–1889).

Михайло Драгоманов є автором праць «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1883), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893); «Автобіографічної замітки» (1883) та «Добавлення» до неї (1889); мемуарів «Австро-руські спомини. 1867–1877» (1889–1892); «Исторические песни малорусского народа» (1874–1875, у співавторстві з В. Антоновичем), «Малорусские народныя предания и рассказы» (1876), «Нові українські пісні про громадські справи: 1764–1880» (1881), «Політичні пісні українського народу 18–19 ст.» (1883–1885) та інших.

Михайло Драгоманов Австро-Руські спомини (1867–1877)

Частина перша

**Вступне слово: огляд на моє українство до
знакомства з галичанами. Мої перші писання
про Галичину**

Доля привела мене в стосунки з австрійськими русинами Галичини, Буковини й Угорщини більші, ніж це звичайно лучається росіянам, та навіть, наскільки знаю, й самим австрійським русинам, котрі рідко виходять поза границі кождей своєї провінції. Через те я думаю, що мої спомини про ті стосунки не будуть без інтересу, а може, й не без користі й для самих австрійських русинів. Тож я їх розкажу тут як можу тільки об'єктивно.

Звела мене з австрійськими русинами та частина, котру довелось мені брати в українському руху в Росії, тож я їх мушу поперед усього коротенько розказати, як і з якими думками приступив я до того руху і з якими думками перейшов я до взаємин з галичанами й другими австрійськими русинами.

Родився я (1841) на лівобічній Україні, в місті Гадячу, на Полтавщині, в сім'ї українського походу, та такий, в котрій вже старосвітське українство було підковане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою. Батько мій (1802–1860) прожив 24 роки в Петербурзі, де вивчився сам французької, англійської і трохи німецької мови, пробував писати і перекладати французьких і англійських поетів на московське і печатав свої проби в петербурзьких альманахах 20-х і 30-х років, хоч од України і не одстав. Брат його в Петербурзі навіть написав поему з народного українського життя, з котрої батько мій проказував мені потім деякі віршики, — зовсім не злі. Сам мій батько, вернувшись на Україну (в 1838 р.), зараз же почав збирати пісні народні, з котрих частину передав нашому землякові і почасти родичеві проф. Амвросію Метлинському, а більша частина розгубилась по знайомим ¹. Хоч маленьким

¹ Найбільший зшиток завезла в Крим жінка нашого далекого родича, котра сама була з роду, що, як багато інших, перебравсь туди з Полтавщини; вона казала батькові моєму, що там дуже інтересуються всім, що нагадує метрополію. Зшитком пісень збору мого батька так поінтересувались, що й не вернули його!

хлопчиком, а я пам'ятав укр² поета Михайла Макаровського і, трохи підрісши, хвалився, що бачив у нашому домі чоловіка, котрого печатні твори (в збірці А. Метлинського) лежали у матері у комоді. Пізніше сам батько мій написав кілька байок українських, — не дуже, впрочім, мудрих.

Мати моя була більш наївна українка, як небагата панночка, що виросла в хуторі, та й її батько, по імені Цяцька, був опетербуржений українець і звався Цацкин, хоч, здається, не зовсім цурався і українства. По крайній мірі мені розказувала одна з наших бабів, що весілля моєї матері справлялось по-панському в горницях і по-мужицькому у дворі і що як молоді виїздили в город, то за ними йшла традиційна перезва і співали «Журавля». Словом, в нашій сім'ї не багато було старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, досить свідомою, літературною, хоч через те, може, і не було у нас того нагону проти українства, як проти мужицтва, який бував по панських (по малопанських часом ще більше, ніж по великопанських) родин на Україні. Українству у нас одводилась така доля, яку воно само могло займати по своїй культурній силі. А так як та сила

була слабша од російської, то і українство у нас було підрядним ³.

В такому ж дусі виховувавсь я і в гімназії (полтавській, 1853–1859). Наука була російська, переклади європейських писателів, до котрих я ще з

³ Я не можу тут розбалакатись про політично-соціальні погляди моїх родичів, хоч це річ і доволі характерна для свого часу. Скажу тільки, що батько мій, та й дід по матері, були, як майже всі освітніші росіяни початку XIX в., скорше всього якобінцями, держались якоїсь мішанини республіканства з цезаризмом; до кріпаків були досить добрі, а мати мені розказувала в часи емансипації, що батько її, померший ще коло 1850 р., завше б то казав, що раніше чи пізніше, а воля кріпакам мусить бути. Раз, будучи хлопцем, щось у 1848-49 рр. я підслухав розмову між батьком і матір'ю про те, що, мовляв, правду сказав дід, що якби знову вернулась гетьманщина, то забрали б гору великі пани. Певно, ця розмова була протягом якоїсь попередньої, ширшої розмови про можливість автономії Малоросії, про що говорилося іноді між лівобічним панством в часи, коли й Шевченко писав свої політичні поеми. Батько мій був в одвертій війні зо всім повітовим магнатством і урядом, писав на його папи всякому малому людству: козакам, міщанам, а то й кріпакам, що іноді всмілювалися «доказувать свої права на вольність». Через це батько мій був дуже звісний між мужицтвом у повіті і багато шапок знімалось перед ним охоче, як ми ходили або їздили, причому й батько мій сам знімав шапку на всякий мужицький поклон (другі пани того не робили, а іноді який з них, що сидів з нами в повозі, було й виговорює за те моему батькові), і мене навчив теж знімати шапку.

дому став ласий, були російські. Тільки при тому в нас не гнали української мови, до котрої обертались часом і учителі, звісно, більш, коли треба було пустити юмор, а «Наталка Полтавка» була в Полтаві немов офіціальна п'єса, котру щороку грали «любителі з губерньського **beau monde** ⁴ на добродійні цілі, котрими звичайно адмініструвала губернаторша; грали її також іноді й самі гімназисти на своїх сценках. «Наталка» була перша театральна п'єса, котру я побачив. Прельстився я нею несказанно, переписав і вивчив напам'ять і в перші ж вакації на різдво всю її проказав і проспівав на всі голоси (з відомості рідних) перед домовими дівчатами, звісно, кріпачками, котрі плакали в три річки, коли я виводив перед ними: «Видно шляхи полтавській» і т. д. Потім я привіз переписане «Сватання на Гончарівці» і т. п. і часом читав перед дворовими, а то й панами, як зберуться в гості. Далі попались мені й вірші Шевченка, котрого навіть «Кавказ» і «Сон» частенько попадались в записних книжках гімназистів, тільки підписані шифрованим іменем! Треба сказати, що українські поезії містились в таких книжках з російськими і не наводили ні на які виключно націоналістичні думки. Варто б розказати, як мені

⁴ Вищий світ, вищі кола (франц.).

дістались до рук «Оповідання» Марка Вовчка, та довго це буде. Скажу тільки, що перше оповіданнячко М. Вовчка («Панська воля»), котре я прочитав у вчителя історії С⁵на, котрому Куліш залишив склад своїх видань для продажу, зробило на мене велике враження і мало для мене велику вагу, положивши початок моєї дружби з цим цінним для Полтавщини чоловіком, а також рішучий початок мого свідомого демократизму. Тільки вп'ять-таки твори М. Вовчка вразили мене своєю загальнолюдською, соціальною ідеєю й ніякого націоналізму в мені не збудили, а лягли в мойому мозку поряд з тими ліберальними російськими віршами, з уривками з творів Герцена, які до нас доходили, та з романом Бічер-Стоу («Onkel Tom»), котрий я прочитав незабаром у російському перекладі.

Коли й на мене, як на всякого підрістка, наскочила охота, писати поезії, то пробував я їх писати і російські і українські, і тепер пам'ятаю, як я, вже побачивши, що оригінальний поет з мене не виходить, узявсь за переклади та мучився, перекладаючи Горацієву «De arte poetika»⁶ на

⁵ троні

⁶ Наука поезії (лат.).

українське, тоді як переложив далеко легшу «Beatus ille, qui procul negotiis»⁷ на російське.

Розказую я це все далеко довше, ніж слід би по масштабу цих споминів не для того тільки, щоб показати ту основу, на якій виросло моє українство індивідуально, а й для того, щоб подати зразок типічного виховання полтавського молодика в ті часи, коди не було ще в тих сторонах спеціальної національної тенденції ні московської, ні української. Правда, вже з кінця 50-х років показувавсь і в Полтаві початок спеціального українофільства в особі й писаннях Куліша, але дуже слабо; не дуже приставало до нас. Пам'ятаю, що, напр., закуплені кількома товаришами (по рекомендації вчителя рос⁸ словесності, чоловіка без усяких тенденцій) примірники «Чорної ради» зоставались майже не читаними: я, напр., «Чорної ради» не дочитав, хоч ночі просиджував за Вальтером Скоттом в поганих російських перекладах з французького і плакав над М. Вовчком найбільше, зрештою, над кріпацькими повістками, а «Сестру» ледве осилив. Коли був уже в шостому класі гімназії, то здибавсь із звісним потім на

⁷ Блаженний той, хто відійшов від справ (*лат.*).

⁸ ійської

Україні пропагандистом українофільства Пильчиковим (модель для Д. П. Пучки, одного з героїв повної анахронізмів і всякої нісенітничі хроніки (??) д. Красюченка п⁹ з¹⁰ «Юрій Горовенко», котра написана мов навмисне, щоб дати фальшивий образ українофільського руху і його стану в Росії, і в той же час подати на нього донос урядові, та ще й донос безосновний). Але П¹¹ в тоді більше гарячився з поводу всеросійської справи увільнення кріпаків, ніж з поводу українофільства. Він охоче розмовляв зі мною про новини, котрі доходили до провінції, про справу кріпацьку в Петербурзі, кричав проти вагання в урядових сферах, котрі, як він казав, може врозумити хіба «революційна сокира» (la hache revolutionnaire! — як виголошував він, ідучи зі мною по мирним улицям Полтави до цукерні, де ми читали газети), і дуже підбавляв у мене демократизму, але без усякої спеціальної української барви. Коли ж згодом показавсь у

⁹ ід

¹⁰ ванням

¹¹ ильчико

розмовах П^{12а} націоналізм, то в такій формі, що я майже зовсім став холодний до цього взагалі симпатичного чоловіка та й не міг слухати його національної філософії.

Здибавшись з П^{13м} після вакації 1858 р., я запримітив, що він на чім світ стоїть лає Європу й лібералізм. Розмовившись, побачив я, що він покликується на Куліша, котрий тільки що побув у Полтавщині, повернувшись із-за границі, і проповідував якийсь антилібералізм, вивезений ним з Бельгії, щось таке подібне до клерикального соціалізму, сказав би я тепер, якби не боявсь дуже вже рішуче схарактеризувати те, що мені, покликуючись на авторитет Куліша, розказували П^{14в} і піп К^{15в}, батько пізнішого видавця творів Котляревського ¹⁶. Мені ця противуєвропейська

12 ильчиков

13 ильчикови

14 ильчико

15 атрано

16 Катранов, колишній мій законоучитель, закликав мене до себе та все навчав мене проти «гнилого Запада» і «либеральных бредней», — все було каже: «Вот Кулиш

та противуліберальна гарячка нагадувала зовсім московське слов'янофільство і навіть ще старе, миколаївських часів, бо в ті часи (1858–1860) навіть московські слов'янофіли, по крайній мірі ліпші з них, не стільки кричали, що «Запад гниет, а Россия цветет», скільки займались практичними справами, як воля кріпаків, община і т. ін., й мало різнилися від прогресивних западників, до яких лежала моя молодеча душа. Так, я, навіть спіткавшись з апостолами спеціально націоналістичних думок по наших сторонах, не змінив характеру свого первісного українства і скорше навіть вкоренився в своєму зачатковому космополітизмі.

З таким культурним, гуманітарним, а зовсім не націоналістичним українством скінчив я гімназію і прийшов до університету (в Києві), навіть не думаючи, щоб міг бути принципіальний конфлікт між тим українством і культурним же російством, або ліпше — російським європейством

17 .

рассказывает, что в Бельгии за монастырями куда лучше было, чем теперь за либерализмом!» і т. д.

17 Треба сказати, що такого конфлікту не показував і сам тоді найгарячіший українофіл д. Куліш, як видно з його «Эпилога к «Черной раде», котрий був напечатаний в московсько-слов'янофільській «Русской беседе» і котрий я читав з запалом, особливо слова про Шевченка, котрий

Зараз поступивши в університет (1859 р.), я пристав з усім нашим полтавським кружком до «воскресных школ», бо перша така школа (у Києві на Подолі) була одкрита нашим кружком. Тут практика поставила перед нами перше з українських питань: на якій мові вчити в школах? Ми вирішили це питання тим, що вчили на обох: на російській і на українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на ній було більше книг. Згодом, окрім нашої школи, склалась друга (новостроєнська), куди зібралось кілька принципіальних українофілів з правобережців і чернігівців, до котрих доходили спеціально українські ідеї од Опанаса Марковича, Глібова й ін., і потім деякі молодші полтавці, підпавші під вплив П¹⁸ва. Скоро наших, подолян, новостроєнці стали звати **космополітами**, а себе **українцями**, хоч на ділі й вони не більше наших вчили своїх учеників по-українському. Суперечка виходила проміж нас більш теоретична, бо коли гарячіші новостроєнці казали нам, що школа неукраїнська більш деморалізує, ніж учить народ,

називався, та не по імені, а тільки «величайший поэт украинской словесности, певец людских неправд и собственных горячих слез».

ми признавали, що наука все-таки наука, та що поки українського письменства, а надто учебного, майже нема, то треба користуватись хоч російським. З таких спорів доходило до спору про вагу національного й народно-традиційного елементу і всесвітнього, наукового. Ми вище ставили останній, новостворенці — перший. Ми їх за те ставили в ряд з московськими слов'янофілами. І справді, наскільки зближались тодішні українофіли з тими слов'янофілами, свідчить і те, що, напр., в Києві була й третя воскресна школа (Печерська), в котрій зібрались чисті москалі вкупі з українцями, деякі з котрих потім виступили гарячими мовцями в українофільській громаді. Цю школу так і звали слов'янофільською. Ми ж, подоляни, були всі українці з роду і коли не цурались російщини й стояли за неї, то зовсім не за московський національний її елемент, а за гуманітарний, європейський, — од того нас і звали наші суперечники не москалями, а космополітами ¹⁹.

¹⁹ Спеціально мене одбивало од українофільських кружків, власне їх антиєвропейство, «восточництво» (кажучи словами Гоголя) як свідоме, так і невільне через те, що українофіли (окрім кількох з польського роду) майже зовсім не знали западних мов, через що невільно зоставались більш москалями, ніж російські космополіти, хоч і бунтувались проти московської літератури.

Українства ми й не думали цуратись; напроти: перші українські таблиці для вчеників зложені були двома нашими подолянами, між іншим, одна К. Ш²⁰м, що й тоді вже працював над українським словником. Подібно ж у Полтаві космополіт і напівмоскаль С²¹н (згаданий учитель мій, у котрого я побачив М. Вовчка) перекладав на українське фонетичний «Букварь» Золотава²².

Додам, що дехто з нас, я, напр., не згоджувався на дуже вже гострий виступ українофілів проти поляків, в чому деякі українофіли зближались навіть з російськими офіціалами.

Ось резони, по котрим я державсь здалека від спеціально українофільських студентських кружків, котрі в 1862 р. злились у велику громаду, душ в 250–300. Тим часом робота в воскресних школах, а потім, як їх закрито урядом, то у «Временній педагогічній школі» (про неї я розказав дещо в «Громаді», т. II, в статті «Народні школи на

²⁰ ейковськи

²¹ троні

²² В 1862 р. його арештовано і вислано в Архангельську губернію за «намерение отделить Малороссию»!!!

Україні») все більше зтягала мене в одну з практично культурних справ, з котрих складається реальний бік українства, — в справу нар²³ освіти, — і я почав, як міг, пильно студіювати теорію народного елементу в педагогіці, нар²⁴ мову, словесність, історію. Тут мені багато помагав старший від мене на 10–15 літ приятель мій, теж полтавець, Судовщиков, вчитель по жіночих пансіонах, збирач нар²⁵ пісень, теж космополіт, котрого порядком лаяли наші студенти-українофіли за те, що він сміявся над непедагогічним обходом тих українофілів з хлопцями, котрих вони вивезли з сіл, щоб вчити їх у Києві (треба таки сказати, що рідко кого з тих хлопців «доведено до ума»), і над навмисною некультурністю цих народовців, а також за те, що він не признавав Шевченка за готового вже великого поета, бо йому бракувало освіти й праці над своїми творами. Перепадало лайок за подібні ж єресі й мені, так що коли я показавсь в церкві, де стояла труна Шевченка, котору перевозили з Петербурга в Канів, то навіть

23 одної

24 одну

25 одних

один товариш-українофіл, трошки п'янений (цього гріха вживано як з некультурності, так і для більшого народовства), крикнув на мене: «Ти чого сюди зайшов? Тут тобі не місце!»

Я, впрочім, не вийшов з церкви, а пішов за труною і навіть воодушевивсь сказати слово, коли побачив, що якась дама по дорозі положила на труну Тарасову **терновий вінець**. Забігши вперед перед бастіон-браму на наддніпровій дорозі, я змостив з цегли кафедру і з неї зміг говорити так, що мене люди чули (другі говорили з товпи, і їх майже нічого не було чутно). Може, через те біограф Шевченка д. Чалий, котрий проводив церемонію, написав потім: «Лучшие из надгробных речей, к сожалению, не сохранившиеся, были произнесены у крепостного форта на мосту студентами Стояновым, Антоновичем и Драгомановым». («Жизнь и произведения Т. Шевченка», стор. 192).

Не берусь судити, наскільки моє слово над Шевченком варте похвали д. Чалого. А скажу тільки, що моє слово було по політичним думкам найрадикальнішим з усіх тоді сказаних. Говорив я по-російському, на ту тему, що в нас кождий, хто йде служити народу, тим самим надіва на себе терновий вінець, і під кінець бажав, щоб наші громадяни наперед дійсно шанували своїх великих людей та не давали їх на муки, поки вони живі. На

другий день один з організаторів проводів попрохав мене написати своє слово, щоб переслати його для статті Куліша в «Основі», та так ні моє слово, ні другі й не появились в печаті (окрім слова д. Чалого, котрий сам його видав брошурою).

Мій виступ на проводах Шевченка, впрочім, не зблизив мене з українофільськими кружками, — може, через те, що я, дедалі все більше зтягаючись в працю спеціальну, віддаливсь від студентських кружків взагалі, особливо тоді, коли закрито воскресні школи. Коли мене попрохав у школу педагогічну М. А. Тулов (інспектор округу, українофіл, хоч часами таївшийся про це) викладати історію Росії поряд з деякими українофілами, котрих він знав, як і мене, по праці в воскресних школах, то навіть деякі з моїх личних приятелів-суперечників українофілів почали поїдом їсти мене, нащо я, будучи космополітом, берусь до такого щиро національного діла, як виховання народних учителів ²⁶. Догризли вони мене до того, що я пішов до Тулова зрікатися школи. Тулов став розпитуватись про резони. Я розказав усе. «Глупости это все!» — відповів Тулов, вислухавши,

²⁶ Тепер один з тих суперечників займає важний пост в шкільній адміністрації, і цікавий я знати, як-то він придержується старих своїх національно українських ідей!

і намовив мене зостатись. Через кілька днів прийшли до мене «мої убійці», як я їх для сміху називав, і почали мене гризти, щоб я хоч не смів викладати історії України; на те в нас, кажуть, єсть чоловік, спеціаліст, який зна край і люд, зна народну словесність і т. ін.; ми вже і з Туловим переговарили. «Добре», — кажу. І не без страху стрів я того спеціаліста і одвів його в школу, одділивши йому половину мого часу. Через кілька місяців довелось мені потрапити на його лекцію, — я трохи долонями не сплеснув: слуха мого спеціаліста всього душ 3–4, що сидять проти нього, решта в другім боці класу чита собі чи дрімає, а більше аж в другій хаті забавляються. Послухав і я з чверть години ту лекцію і здивувався довготерпінню і тих трьох, що хоч сиділи перед ним, бо він, солно прицмокуючи, розказував їм коротко про гетьманів XVIII ст. та царів, підпускаючи іноді таку філософію: «Петр III также мало царствовал, как и Петр II. Такая уже, очевидно, судьба была Украины, что государи, милостивые к ней, царствовали недолго». Цю фразу він при мені сказав щось разів з три. Потім розказую я про це все одному «громадянину». «Вільно ж Вам, — каже, — було слухатись; він же (про спеціаліста) в нас посміх! Який він вчитель, та ще й спеціаліст?!» (А потім казали мені певні люди, що з нього списував свого Радюка автор «Чорних

хмар»!)

Трохи згодом я, впрочім, зблизився з українофілами і навіть увійшов у громаду. В початку 1863 р. прийшло до виконання проекту Костомарова про видання популярно-наукових книг, і київська громада видала «Дещо про світ божий» — гарненьку книжечку по фізичній географії, тільки трохи попсовану лірично-клерикальними голосіннями. До мене дійшла чутка, що готуються другі подібні книжки. Я заінтересувався цим ділом, і дехто з земляків моїх, полтавців, предложили мені приступити до громади, щоб взяти в ньому участь. Так і сталось, — і мене зараз же прийняли в комітет до редакції популярних книг. Тільки з того мало вийшло проку. Комітету предложена була книжка, написана одним з його членів, — **святці**, тобто виказ святих по місяцям з короткими біографіями деяких угодників божих. Не пам'ятаю вже, з якого місяця починалась та книжка, здається, з септембра, але всі біографії були прескучні. Окрім того, я не міг собі взяти в голову, нащо ми, раціоналісти (на першому спільному зборі громади, де я був, читано лист дальнього товариша, потім доволі звісного етнографа, про те, що він досліджував міфологію, щоб дійти, «звідки в українців пішла фальшива ідея-бога»), мусимо починати наші просвітні для народу видання з агіографії, та ще так виложеної.

Мені сказали, що це треба, щоб підняти в народі пошану до його власної мови. Новакові не личило зараз же піднімати великі спори, і я взявсь у свою чергу критикувати слова й вирази тих святців, на що і зводилась уся праця нашого комітету. А поки ми так працювали, наступили вакації, а також цензурна заборона всяких педагогічних і церковних книжок українських.

Вернувшись в Київ по вакаціях, я застав велику зміну в українофільських кружках. Багато скінчило курс і думало про «місця», тобто про державну службу. Дехто вже діставсь вчителі гімназії і не появлявсь у Києві, другі поступали в нові «мирові посередники», котрі заводив уряд після повстання поляків. Громада майже не збиралась, а потім зовсім перестала. Про видання популярних книг не було вже розмови. Коли я запитував декого, чому б не печатати їх в Галичині, мені відповідали, що то би тільки дражнило уряд, котрий тепер тільки на час задержав, а не заборонив українські видання (як сказав би то міністр Валуєв Костомарову). Словом, увесь українофільський рух серед київської молодіжі, так гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих. І я зайнявсь своїми студіями й особистими справами (дисертація *pro venia legendi* ²⁷ в університеті по історії Рима,

²⁷ Для права викладання (*лат.*).

служба в II гімназії вчителем географії і т. ін.).

В 1864 р. случилась маленька пригодка: один напівбожевільний товариш, ще передо мною скінчивший курс, написав в місцевій газеті статтю — донос проти українофілів, як мовбито прихильників Польщі. Стаття ця показалаь огидною космополіту Судовщикову, і він написав відповідь, яку ми вдвох виправляли. Це бачили деякі товариші з колишніх громадян, і це підняло в них репутацію космополітів (мовляв — чесні люди!). Тим часом в Києві зібралось кілька моїх земляків з Полтавщини; котрі потроху пробували пера. Один з них, потім доволі звісний етнограф, став жити в моїм домі. Почались між нами знову розмови про українську літературу; почалися вони з того пункту, на котрім їх залишила померша (власною смертю) «Основа» — полемікою з московськими слов'янофілами запитання: чи може українська література зовсім зрівнятися з російською, чи мусить зостатись тільки літературою «для домашнього обихода», як казав аксаковський «День»? Мої земляки вірували, що українська література може в усьому рівнятися з російською і для того ставили першим обов'язком **«розвивати мову»**, а для цього, казали, найліпше перекладати вже з розвинутих мов на українську. На лихо,

тільки один з них знав так-сяк французьку мову, з котрої й почав перекладати «Мазепу» Байрона, а другі ніякої не знали, окрім російської²⁸. Для перекладів, казано, треба лексикона, тож і **почали перекладали** російський лексикон Рейфа на українське.

От до такого кружка пристали ми з Судовщиковим, чи такий кружок пристав до нас, — не знаю, як і сказати. Судовщиков зразу виступив проти напрямку праці кружка, а надто проти лексикона російсько-українського, замість котрого він радив перш усього зробити український. «Зробіть, — казав він, — перш усього інвентар тієї мови, яка єсть у народу та по авторах, близьких до народу (якими були старші українські писателі, безтенденційні, доукраїнофільської доби), то, може, виявиться, що не треба буде ні «кувати» деяких слів, ні переписувати їх з латині (поет-полтавець був за «кування» слів, а згаданий правобережець за латину). Також, по Судовщикову, замість того, щоб розмовляти наголо про самостійність української

²⁸ До нашого кружка прийшов, впрочім, дуже навіть знаючий знавець-правобережець, та він тільки подав голос за теорію «самостійності» української літератури, а сам по-українському не писав нічого, окрім кількох поетичних «гріхів молодості» в одній галицькій газеті, про які ніколи не згадував.

мови й національності, треба було зробити граматику українську (порівнюючи з великоруською, польською й церковнослов'янською) та опрацювати теж порівняльним способом етнографію українську. По довгих спорах словник Рейфа одсунуто назад, а далі й забуто, і кружок взявся за граматику. Згодом, як пішла чутка про нашу роботу, то з Харкова звістили нас, що звідти передадуть нам матеріал до українського словника, куди увійшов і матеріал Куліша. Нескоро привезено той матеріал в 12 пудах, який одначе не стільки прислужився, скільки поїв праці і грошей на впорядкування, після котрого зосталось дуже мало цінного, так що прийшлося почати вибирання слів з етнографічних збірок і писателів наново. А тим часом Судовщикова, єдиного між нами спеціаліста в лінгвістиці, вислано в Костромську губернію, де він незабаром і вмер ²⁹.

Наші граматикальні збори стали осередком нового українського руху в Києві й навколо, звідки

²⁹ Він сказав в одній приватній бесіді, що жалкує, чому Каракозов не влучив у царя; свідок (бувний московський студент, вчитель у Галагана) передав ці слова звісному тайному совітнику Юзефовичу... Дальшого розказувати вже нічого...

іноді наїздили старі товариші й знайомі. Після офіційної праці, звісно, велися розмови і про всякі інші питання українські, найбільше літературні. Потроху виявилися між нами два напрямки: один, котрий я звав **українофільським**, а другий — **хлопоманським** (обидві назви взяті з ходячих прозвищ в московській і польській печаті). Перший виходив з пункту національної одрубності українців і ставив у перву голову рівнятись з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви. Другий ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент — і в той же час найбільш потрібуючий для себе вслуги, — і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі вгору вкупі з ним (розвивати літературу знизу вгору). В такому поступанні ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу українську культурну мову.

Це були головніші одміни думок в нашому гуртку. Та були й інші, впрочім досить природно зв'язані з попередніми. Націоналісти звертали всю причину лихого стану українства на «ворожих сусідів», раді були задирати їх (звісно, більш проміж себе або в анонімних дописах в Галичину),

хоч на ділі корились перед властями предержавними і вдавали з себе релігійно-політичних консерваторів. Останнє було тим легше, що дехто з націоналістів вважав для себе навіть обов'язковим звісний консерватизм думок, через те що й народ держиться звісних традиційних думок. Напроти, ми (читач, певно, вже догадався, що другого напрямку держались попередні космополіти) думали, що «сусідів», — як народу й громади, — чіпати нічого, а з демократично-прогресивними елементами в них навіть треба дружити; що ж до культурних і громадських думок, то при всім нашім демократизмі треба держатись принципів не традиційних, а наукових, поступових, і ці принципи нести і в народ, а не понижати або затемняти свої думки для застарілих, а то й противурічивих думок так званого народу³⁰ .

Хоч ми й спорились проміж себе, а на ділі перевага була, по крайній мірі в літературній праці, на боці космополітів. Словник український взяв перевагу над Рейфом; навіть у вільній поезії Байрон (у французькому, а той російському перекладі) одсунувсь для «Сербських дум», котрих печатне

³⁰ — Що таке народ в культурному розумінні? — питали ми, — де він починається? Чому **ми самі не часть народу** ? і т. д.

видання потім перекладчик посвятив мені, тільки вдравши мені таку штуку, як передача книги слов'янському комітетові, ворожому нам усім і спеціально противному мені. (Вказую на це як на зразок українофільських викрутасів і сюрпризів для ідеї і приятелів.) Найпродуктивнішою показалася праця коло народної словесності, бо незабаром видано дві книжки казок, випуск музичних пісень, книжку пісень чумацьких (з посвятою мені), а також впорядкована вся система видання пісень політичних або історичних, коло котрих потім згрупувалась була й праця для словника ³¹. Школа й популярно-наукова література для нас були недоступні. Однак скоро виявилася нагода заговорити й про них, і цей обов'язок упав на мене.

В статті «Народні школи на Україні» я почасти розказав, як в 1865 р. Тулов і редактор «Киевлянина» В. Шульгін впрохали мене написати огляд народного школьства в «Юго-западном крае» (Київська, Подільська і Волинська губернії), щоб звернути увагу нового, розумнішого

³¹ Коли в 1870 р. був готовий увесь план історичних пісень, то покладено було вибрати з них слова й видати їх як маленький словник, вкупі з граматиною, поки буде готовий великий словник. За це взялись особні спеціалісти, котрі згодом пристали до нашого кружка.

генерал-губернатора (Безака) й підняти знову світську й досить прихильну українству систему шкільну, яку зламав клерикал і обруситель кн³² Ширинський-Шихматов, приїхавший в Київ попечителем в 1864³³, а потім як приїжджі з Чернігова попрохали од мене другу статтю з приводу тамошнього земського проекту педагогічної школи. Статті ці, а найбільше друга (котру я назвав був «Земство и местный элемент в народном образовании» і котру редакція «С³⁴-Петербург³⁵ ведомостей» напечатала в № 93, 1866, розділивши на дві) поставили мене з Ширинським у війну, котра скінчилася моєю

32 язь

33 Між іншим, в 1863 р. надруковано було коштом «казенным» в Києві «Байки» Глібова «для элементарного чтения» (та Тулов задержав їх вихід, страхом ради загальної заборони українських педагогічних видань, хоч потім книжка вийшла як просто літературна); а окрім того, в «Книге для чтения в народных училищах Киевского учебного округа», що складалася під редакцією Тулова, мусили бути й статті українські й про Україну.

34 анкт

35 ских

одставкою з Київського університету. Справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а на педагогічний ґрунт, на котрому її обговорювали російські педагоги в 1862-63 рр. (в тім числі москалі К. Ушинський і В. Водовозов) досить прихильно для українства [*Про це дивись статтю Л[юдмили] Д[рагоманової] (моєї жінки) в «Вестнике Европы», 1874, август, «Народные наречия и местный элемент в образовании».*] Я не потребував виключного вживання української мови в наших школах, а виходив з педагогічного правила: починати од звісного, щоб іти до незвісного, і потребував початку науки на народній мові, а далі вже на державній. На мої статті обізвались печатно дехто з земців і між ними звісний педагог барон Миколай Корф, котрий до самої смерті не раз піднімав бесіду про цю справу, між іншим, і на з'їзді сільських учителів у Херсонщині в 1880 р. Коли наша мова може увійти в школи в Росії, — то тільки на тім ґрунті педагогічним, а не націоналістичним.

Переглядаючи літературу справи народної школи на Україні, я перечитав і всі спори про права літератури української взагалі і переконався, що вся та справа поставлена в Росії фальшиво, власне, через те, що її перенесено з ґрунту загально-культурного на національний [*Українські націоналісти тут, як і в других справах, помилялись*

через те, що замість того, щоб заснувати свою політику на реальних обставинах життя українсько-російського, наслідували других націоналістів, напр., чеських або польських. Російські централісти теж мавпували централістів французьких та німецьких.] . Одні казали, що українці — осібна нація, а через те мусять мати право на осібну літературу; другі відповідали: українці зовсім не нація, а хіба провінціальна одміна, і через те ніякого права на осібну літературу, а надто на офіціальну, не мають. Була й середня думка, котру говорили перше московські слов'янофіли (В. Л. Ламанський, Ів. Аксаков), що українці можуть мати літературу елементарну, «для домашнього обихода», — так на цю формулу нападались і російські державники (як Катков), і українофіли, як Куліш, хоч вона підходила, власне, до того, що казав сам Куліш в «Эпилоге к «Черной раде» і що потім написав Костомаров в огляді української літератури в книзі Гербеля «Поэзия славян». Перечитавши ці спори, а також зведши суму того, про що дійсно писали по-українському самі українофіли (сам Шевченко писав навіть «Дневник» свій по-російському), я вивів, що даремно було і споритись про **права** української літератури при тій малій **силі**, яку вона показала, і що на той час рамки «домашнього обихода» були для неї скоріше заширокі, ніж

завузькі.

З такого погляду я почав говорити про український рух в історично-публіцистичних статтях в «С[анкт]-Петербуржских ведомостях» з 1865 р. та у «Вестнике Европы» з 1870 р., показуючи народно-культурну вагу українського руху для всієї Росії й Слов'янщини і почасти показуючи, яка брехня і дурість лежить в основі розпущеного Катковим догмату, що український рух — діло польської інтриги. Рух у Слов'янщині, що піднісся після з'їзду в Москві в 1867 р., звертав на ті статті більшу увагу в Росії й Австрії. Галицька «Правда» робила з них витяги. Тим часом я приступивсь близько до самих галицьких справ і нарешті завів стосунки з самими галичанами.

Оглядаючи український рух в Росії, я мусив узятись і за галицькі видання, з яких «Слово» досить акуратно доходило, до нашої університетської бібліотеки. Еміграція Головацького, полеміка, котру він підняв з Кулішем, і т. ін., брехні, котрі зо слів галичан, партії Головацького, переходили в Росію, що мовбито галицькі українофіли, чи народовці, — запродавці поляків — все це примушувало мене до можливих студій над галицькими справами, а далі до писання про них для росіян, котрі, не виключаючи і українофілів, майже абсолютно про них нічого не знали. Скільки пам'ятаю, перша

стаття про Галичину, що я напечатав у Росії, була «Галицько-руський театр» в «С[анкт]-Петербурзьких ведомостях» 1867 р. Там я показав, які ілюзії мають в Росії, а власне, противники українства, коли радо говорять про «русский» театр і літературу в Галичині, бо той театр єсть, власне, коли не цілком український, то спеціально австро-рутенський, і що, коли поляки (як то було спочатку) піднялись було проти того театру, то напались, власне, на українську літературу, котру б то «польська інтрига» протегує, по словам-московських централістів. Подібні ж думки докладніше розвив я в ряді статей «Письма с галицкой границы», напечатаних в тій же газеті в другій половині 1867 р. Також намітив я те, що потім з більшим матеріалом розвив у статтях «Вестника Европы» 1873 р. «Русские в Галиции» і «Литературное движение в Галиции», — а власне, що в практичних справах народної освіти і літератури нема майже ніякої різниці між партіями панруською і українською в Галичині, котрі обидві стоять за народну мову (хоч поки обидві не дуже її знають, бо обидві ще мало демократичні), а що сваряться вони із-за справ формальних (правопис) або далеких (яка мусить бути вища — всеруська або всеслов'янська література?). У відносинах галицьких партій до російської літератури я одмічав такий факт, що «москвофіли» хоч і восхваляють ту

«багату і розвитку літературу», а на ділі зовсім її не знають і навіть не способні її оцінити, бо по своїй літературній школі вони належать ще до передпушкінської, коли не передкарамзінської доби, — тоді як народовці, хоч і брикаються проти Росії, а на ділі дедалі все більше підпадають впливу нової російської літератури, з котрою тільки вони одні і знайомлять галицьку публіку. Висновок мій був вп'ять такий, що й у Галичині літературна справа, переставлена з ґрунту формально-національного на ґрунт реально-культурний, при демократично-прогресивному напрямку тратить свій гострий, поділяючий характер і прийма такий, при котрому всі щирі прихильники демосу й освіти можуть працювати досить згідно.

Правда, при таких студіях Галичини я одкрив там один елемент: вузькодумний, реакційний і лакейсько-кар'єрний, котрий більш усього відповіда національній формулі — **рутенський**, котрий примазується то до руської партії, то до української або до обох вкупі і котрий мусив би бути виелімінований, як правдиві пута на ногах галичан. Окрім того, вказував я на кружковий фанатизм, на нечесність полеміки, на безморальну легкість перескоків людей од партії до партії (Головацький, Климкович і др.) як на правдиві язви галицько-руської громади.

З такими думками, — не моє діло судити, чи вірними, чи ні, але в усякім разі незалежними від усяких галицьких націоналістичних партій, — я вступив у безпосередні взаємини з галичанами.

Частина друга

Перші мої стосунки з галичанами до переїзду через Галичину в 1873 р.

Перший галичанин, якого я побачив (на початку 1868 чи 1867 р.), був д. Димет, котрий приїздив часами в Київ по своїм купецьким справам і мав уже там деякі знайомства з українолюбцями, один з котрих і привів його раз до мене. Та я не міг багато довідатися від д. Димета про галицькі літературні справи, а тільки передав через нього в Галичину кілька книжок — етнографічних видань приятелів, а також деякі рукописи для редакції «Правди», про котру ми чули від одного прибувшого з-за кордону товариша, приятеля Кулішевого, але котрої ми не бачили. Між посланим був, пам'ятаю, переклад «Мазепи» Байрона, доволі старанно зроблений і гарним віршем, хоч і не відповідаючим оригіналу, котрого автор і не додержавсь, бо перекладав з французького прозаїчного перекладу. Той «Мазепа»

так і пропав в редакції «Правди» і пропав навіки, бо з нього zostавсь і надрукований тільки «Заспів», тобто посвята перекладчика. З того часу почав я получати «Правду» в закритих конвертах, як листи. Получав я так номерів з 3–4, — коли це приходить до мене Олександр Кістяківський, пита про «Правду» і розказує, що і він дістає її також в листах. Кістяківський колись був секретарем у «Основі», а тоді був доцентом кримінального права в Києві, в університеті. Він дуже українофільствував і тоді перед приятелями, та тільки страшно боявся, щоб не почуло начальство, і через те навіть виговорював мені, навіщо я пишу українофільські статті в петербурзькі видання і тим виявляю себе перед часом, і радив мені робити так, як Сікст V, що ходив згорбившись, аж поки не став папою. Я сміявсь на те, що, може б, і послухавсь такої ради, коли б знав, який справді пункт в своїй кар'єрі можу признати за папство, а найбільше, коли б був певний, що, ставши папою, зможу розігнути, як Сікст V. А як спина вже так звикне гнутись, що так і зостанусь?! — питав я. Кістяківський (земля йому пером) сердивсь на такі відповіді і дуже рідко заходив до мене, — а тепер прийшов по важному ділу. Він страшно перелякавсь, получивши в листах кілька номерів «Правди». «У нас жандармерія, — кричав він, — та у нас і без чорного кабінету листи розкривають на

поштах, то вже безпремінно дізнаються, що я получаю «Правду». Він радився зо мною, як би переказати в редакцію, щоб не слала газети так, а передавала оказіями, хоч раз в рік.

«Я не прохав їх висилати, — казав Кістяківський, — я як получу ще, то просто віднесу в жандармську управу, бо по чім я знаю: може, то самі жандарми шлють, щоб потім потрусити у мене та й знайти!»

Я пробував утихомирити Кістяківського, але тільки розсердив, і він пішов від мене з погрозою — понести-таки «Правду» жандармам, на що я йому сказав сміючись, що він таким способом донесе на мене, бо я до жандармів не піду, і коли справді получати «Правду» (в котрій тоді не було нічогосінько політичного) діло «неблагоденное», і коли справді жандармерія зна, хто в Києві получа її, то, значить, Кістяківський, очищаючи себе, предасть мене, котрий не прийшов очиститись. Звісно, Кістяківський до жандармів не пішов — тим паче, що, на його щастя, незабаром переїздив через Київ за кордон згаданий приятель Куліша і Кістяківський переказав через його свої страхи у Львів, і після того перестала «Правда» приходити до його, та й до мене. Я ж через того вандрівника, котрого захопив уже на повозі, вспів передати до «Правди» ще деякі рукописи

приятелів-українофілів, в тім числі кілька перекладів з «Записок охотника» Тургенєва, котрі були напечатані в «Правді» аж у 1874 р., здається, по другому вже манускрипту.

Скоро потім довідався я від одного старого товариша, належавшого колись до космополітів києво-подільської недільної школи і недавно пробувщого з Криму, що там у Ялті є лікар Руданський (каюсь, не відомий мені тоді, хоч він, мабуть, чи не єдиний справді талановитий з молодших поетів, котрі появились в «Основі») і що він переклада і дуже б то добре на українську мову «Іліаду», та тільки не зна, що йому робити з тим перекладом. Я зараз же написав Руданському лист і дістав від нього першу пісню «Іліади», котра мені дуже подобалась живою мовою і простотою перекладу, та не подобалась по вольності: Руданський, щоб більше «обукраїнити Гомера», як він мені писав, вибрав замість гекзаметра осібний пісенний короткий склад, а позаяк у нього не можна було вбгати знаменитих епітетів гомеровських (замічу — котрі чудово може передавати українська етимологія), то він їх повикидав [*Замічаю цей факт як один з многих проявів «своєї мудрості» українських народовців; другий подібний — самовільну переробку «Тараса Бульби» Гоголя я розповів уже в I № «Товариша». Факти такі показують недостачу культурного, європейського*

образування літературного. Чимало подібних проявів «своєї мудрості» можна налічити і з других сфер українофільського дійства: і товариського, політичного і т. ін.] . Я відписав Руданському свою думку про таку обскубку Гомера, і він обіцяв, наскільки можна, не змінюючи складу, поправити свою працю, і скоро прислав мені першу рапсодію, наново перероблену, далеко більш подібну до оригіналу.

Порадившись з приятелями, я написав Руданському, що радо візьмусь за видання його перекладу, коли він буде скінчений, а поки що пошлю початок його в «Правду». Я так і зробив, приписавши до редакції, щоб вона увійшла і в прямі стосунки з Руданський і щоб послала йому кілька примірників того номера, де буде напечатаний його переклад. Було це в 1869 р. На мій лист я не дістав зі Львова відповіді (хоч він був даний до рук редакції переїжджим знакомим). «Правда» приходила до нас оказіями так неакуратно, що я й не знав, чи напечатано працю Руданського, чи ні. Восени 1870 р. я виїхав за границю на Берлін, і там тільки я довідався через книгаря, що «Правда» перервалась в літі того року. З Берліна писав я про манускрипти Руданського до останнього редактора «Правди» — і вп'ять не дістав відповіді. Написав я самому Руданському, щоб мене не винуватив (в Києві zostались люди, між іншим, спеціалісти

грецькі, котрі мусили далі вдержувати взаємини з Руданський), і від нього не получив відповіді. Нарешті, вже в кінці 1872 р., зустрівсь я во Флоренції з одним паном з Ялти, котрий мені сказав, що він добре знайомий з Руданський. Я попрохав того пана переслати Руданському мій лист, але скоро пан той показав мені відповідь Руданського, в котрій він приписує для мене, **по-московському** : «Др[агоман]ову прошу передать, что я болен и давно прекратил все мои литературные упражнения». Через кілька місяців почув я, що Руданський умер.

Я розказав цей епізод як одну з перших моїх проб завести літературні стосунки з галичанами і як зразок наших літературних порядків.

Прочитуючи навіть «Історію русько-українського письменства» д. Ом. Огоновського, бачиш, що слід би нам завести осібну частину: **історія пропавших творів русько-української літератури** . Між іншим, у д. Огоновського єсть дещо і про пропажу праці Руданського, та не все і навіть нема кінця досліду про історію тих праць у Львові, де по свіжим ще слідам д. Огоновський міг би довідатись щось позитивного. Я, не думаючи знімати вини за ту пропажу з російських українців, котрим дістались власні рукописи Руданського, скажу, що за пропажу «Іліади» винні найбільше редактори «Правди» з

1869 р. включно до д. Романчука і Вол. Барвінського. Історію першої пісні, пересланої мною, я розказав. Безспорно, що ця історія прикро вразила Руданського і знеохотила його вести далше працю і навіть стосунки зі мною, хоч найменше в усьому винним, і була останньою краплею, котра переповнила його песимізм. Потім вже після смерті Руданського, коли його рукописи щасливим slučajем дістались у Київ, вся «Іліада» була передана в 1874-75 рр. в редакцію «Правди», але та редакція довго уперто не хотіла печатати її, а коли, після многократних запитань (між іншим, і через мене), почала печатати, то з перервами по правді досадними, так що дотягла аж в 1877 р. тільки до ІХ рапсодії. Цю упертість і ці перерви не інакше можна пояснити, як тим, що редакторам «Правди» були більше до смаку твори їх самих та їх львівських приятелів (псевдокласичні і мертві), ніж проста праця Руданського.

Після того, як так нещасливо випали мої стосунки з «Правдою» першої серії, всякі взаємини мої зі Львовом перервались надовго. В очі ж галичан, окрім згаданого д. Димета, побачив я вперше в Відні. Туди ж приїхав я літом 1871 р. з Берліна через Саксонію, де я вспів побути в Лужицькому Будишині, познайомитись з почитивими Смоляром і Гурником і підновити свої слов'янські симпатії, і через Чехію, де я проживав у

Празі саме в часи Гогенвартовсько-Йєречкового міністерства, чеських планів про корону Вацлава і німецьких контрпланів і де я міг наглядно бачити, в який безвихід і до якого вузьколюбства та безпринципності можуть дійти люди навіть великих талантів і незвичайної енергії, коли поставлять собі на перший ряд цілі формально-націоналістичні. Нас тоді з'їхалось у Відні четверо російських українців: я з жінкою та двоє приятелів, бувших моїх слухачів по університету, з котрих один узявсь за мене доглядати переписку історичних пісень на час мого пробутку за кордоном. З галичан ми бачились з членами «Січі», про котру не раз писав прихильно в «С[анкт]-Петербурзьких ведомостях», де я один час вів (з Києва) слов'янську хроніку [*Про це варто сказати два слова. Редактор газети, покійник Валентин Корш, думав, що я в Києві професор слов'янської філології, через те, що я цитував сербські, чеські і ін. газети і книги. В Петербурзі, казав він мені, нема зовсім знаючих слов'янські мови, окрім завзятих спеціалістів, котрі всі (окрім Пупіна і Ровінського) не належали до ліберальної печаті. Варто спом'януть, що друга моя спеціальність в газеті, — по просьбі Корша, — була полеміка з московськими газетами (Каткова й Аксакова).*]

Молодші мої приятелі раніше мене прибули до Відня й познайомились з січовиками, то й ці

були сміливіші з ними, ніж зі мною, бо (як це кинулось нам у вічі зразу) галичани, як і німці, а надто австрійці, далеко більше звертають увагу на ієрархічні одміни, ніж росіяни. Незабаром один з моїх приятелів переказав мені, щоб я був обережний в розмовах про папу і римську церков, бо деякі січовики образились на мене, хоч не сміли того мені заявити. Я, як і всі ми, росіяни, а по крайній мірі — кияни університетського виховання, не маючи ніяких конфесійних тенденцій, не думав навіть чіпати навмисне папу, як і поклонятись йому, сказав щось таке в «Січі» мимоходом, читаючи газети, в котрих тоді частенько говорилося про папу з поводу недавнього входу італьянського короля в Рим та починавшогося скрізь Kulturkampf'a після Ватіканського собору. Тепер я наткнувсь на земляків, та ще й сопартійників, народовців, перед котрими мені не вільно було показувати симпатії до італійської вільності й єдності і антипатії до Syllabus'у³⁶ Пія IX! Звісно, я відповів, що буду більш обачним щодо форми моїх думок, але суті їх змінити ні для кого себе обов'язаним не вважаю. Це була перша в своєму роді наука мені, наївному російському прогресисту, котрий знав доти одну тільки цензуру — поліцейську, що єсть далеко

³⁶ Послання — енцикліка (лат.).

страшніша цензура — громадська, добровільна! Згодом я все більше дізнавався її у своїх австрійських земляків, а нарешті побачив її і в російських українофілів далеко більше, ніж ждав. Окрім усього іншого, в останньому не можна не бачити впливу галичан і на російських українців.

В дальших розмовах наших з січовиками виявилось, що для них наша Україна сама в собі і у відносинах до Росії **terra incognita**³⁷: ні історії, ні географії, ні порядків наших, навіть літератури спеціально української вони не знали, а вже про книги, писані про Україну ж, та «по-московському», хоч не питай: так, не знали вони творів ні Гоголя, ні Костомарова. Коли ми дивувалися тому, то нам відповідали не тільки, що того в них не легко здобути, а навіть і таке, що знати те і необов'язково, бо то все «московське». А коли ми на те казали, що хоч би й так, то все ж, не знаючи таких речей, ми не тільки були б глухі й німі, а навіть про нашу Україну нічого б не знали, на те нам потроху почали закидати, що ми лихі патріоти. В поглядах на відносини України до Росії, до російської культури й літератури виявлялись в січовиків думки зовсім фантастичні. Вони просто прикладали до того всього австрійську мірку, та ще

³⁷ Земля незнана (лат.).

й спеціально взяту з відносин Ціс — і Транс-Літавії. Переяславська умова 1654 р. здавалась їм чимсь подібним до угорської конституції 1848 рр.; Москва так само порушила Переяславську умову, як Австрія — угорську конституцію після 1849 р., а потім почала московити Україну, як Австрія германізувала Угорщину, а тепер мусить також признати Rechtskontinuitat український, як Австрія признала угорський. Того, що гетьманщина 1654 р. — зовсім не вся Україна й що після того було кілька умов, котрі затерли ту першу (що б сказали наші січовики, якби почули тоді, що, як тепер виявилось, в 1654 р. не було майже ніякої умови?!), що помосковлення йшло у нас поволі й за поміччю самих наших земляків (починаючи з «черні» й славного Запорозжя в 1658–1663 рр.), в котрих не було свідомого національного чуття, що й тепер його нема в більшості наших освічених класів, а в народі єсть тільки неясне чуття, що він не «кацап», але нема ясної думки про те, хто він? — і що через те все ми мусимо виходити навіть у своєму автономізмі не від трактатів і навіть не від принципу національності (котрий панрусисти повертають проти нас), а від загальних ліберально-демократичних принципів політичних і культурних та вести роботу знизу вгору, не брикаючись проти москалів як нації, а навіть добиваючись вкупі з ними вольності індивідуальної

й краюї, в рамках котрої тільки і може поставитись серйозно і наш національний принцип, — цього всього слухали від нас наші січовики як чогось зовсім чудного, а в усякім разі незгідного з нашим українством.

Після розмов ми поклали перш усього постаратись зібрати для «Січі» бібліотеку, чим мушили зайнятися мої приятелі, котрі повертались в Росію. Вони й справді прислали у Відень книги українські, окрім того Костомарова, Гоголя і т. ін. А я взявсь здобути для «Січі» петербурзькі журнали й газети, в котрі я писав. Друге діло, котре вийшло з цього нашого пробутку в Відні, була участь, котру взяли молоді галичани в збиранні матеріалу для історичних пісень. За це діло взявсь д. Мелітон Бучинський і виконав його на славу! Він здобув готові вже записи від кількох земляків і zorganizував цілий півчок записувачів, так що, повернувшись у Київ, я застав цілі пачки присланих ним пісень, впорядкованих *lege artis*³⁸: кожна на особному листочку, з поміткою сторони, оселі, записача. Скарб цей і досі не вичерпався, бо й досі не викінчено видання укр[аїнських] політичних пісень, та святі знають, коли і викінчиться, бо в 1886 р. мені написав кружок наших щирих

³⁸ За всіма правилами мистецтва (*лат.*).

земляків, що почате мною видання («Політ[ичних] пісень українського] народу в XVIII і XIX ст.») для них **шкідливе** [*Шкідливе також і повне видання «Кобзаря» Шевченка!*] ! Окрім спеціально політичних пісень, д. Бучинський передав нам у Київ цілі збірки, котрі теж лежать дурно в мене: я кілька разів обертався до різних галичан, що радий передати ті пісні для друку, та з того нічого не виходить. Львівські народовці не мають з чого печатати твори «велетня» (як вони кажуть) народу, бо видають папір і заходи на «класичні» драми, комедії, подорожі й т. інші твори своїх проводирів, — твори, від котрих по крайній мірі я, грішний, позіхаю, роздираючи рот аж до ухів, — а певно ж хто-небудь, людина з більш «класичним» смаком, ніж я, ними ласує! А твори «велетня-народу» хай полежать!

Розпрощавшись з січовиками, я поїхав у Гейдельберг, а потім в Італію, де зостававсь дві зими (1871-2 і 1872-3), безперервно переписуючись з січовиками, а найбільше з одним з них. Переписка дотикалась усяких новин в Галичині й усій Слов'янщині, літературних праць моїх і інших справ «Січі» і других товариств слов'янських, а найбільше руських у Відні. З останнього powodu мені доводилось дуже споритись з моїм звичайним кореспондентом. Як звісно, всі слов'янські товариства у Відні доволі панславістичні і почастино

не пропускають пригоди (а тоді напроти німецько-бюргерському централізму ще більше) показати свою симпатію до Росії. З цього настрою користуються панславісти московсько-реакційного напрямку, до котрих прихилилась завше частина русинів, котра належала тоді до товариства «Русская основа», куди входили всі буковинчики й угорські русини, що вчилися у Відні. Щоб одрізнитись од таких земляків, січовики віддалялися від усяких панславістичних зборів, в чому сходилися з поляками. Через те, звичайно, в усіх кореспонденціях в слов'янські, в тім числі й російські газети про всякі урочисті збори віденських слов'[янських] товариств стояла стереотипна фраза: «Були всі слов'[янські] товариства, окрім поляків і українофілів».

Мені таке поступовання січовиків вдавалось нерациональним і непрактичним. Я силувався впевнити їх, що сама по собі ідея панславізму не противна українству, котре, власне, і почалося як серйозний рух федерально-демократичним і гуситським панславізмом Костомарова й Шевченка («Посланіє до Шафарика»), і що українці замість того, щоб віддалялись від слов'ян, мусять при всякій пригоді сходитися з ними, щоб маніфестувати, власне, той панславізм, котрий безпремінно мусить знайти собі більшу симпатію в молодіжні слов'янській, ніж раєвщина. При тому,

казав я, не слід січовикам виступати й ворогами Росії народної й культурної, а навпроти, слід показувати приязнь до неї, а тим паче треба виступати проти російської реакції й абсолютизму.

Вся моя аргументація відскакувала від моїх кореспондентів, як кавчук від стіни.

Мені відповідали всякими резонами, між іншим, і такими, що, мовляв ми мусимо сходитися не з одними слов'янами, а й з німцями, і мадярами, й т. ін.

Не скоро вже, коли в «Січі» склалась — заходом О. Терлецького і за поміччю нашого кружка — величенька бібліотека, в котрій було зібрано найважливіше про Україну, а також всі російські класики, важніші історичні й етнографічні видання і про Білу Русь і Московщину, та коли ця бібліотека й особисті стосунки привели до «Січі» чимало і молодіжі російської — почало сповнятися те, що я радив в 1872–1873 рр. Та й досі ще на панславізм косим оком дивляться галицькі народовці усяких барв, так що й цей бік Костомарова їм навіть малозвісний. Інтересно, що про автобіографію Костомарова, в котрій єсть і програма його слов'янського товариства, ніхто ні слова не сказав в Галичині, — вона навіть не поіменована в «Історії літератури» д. О. Огоновського! Та й усі маніфестації після його смерті, особливо у Львові, вийшли мізерно; мені

писали, що народовці навіть боялись прийти на панахиду по цьому «батькові Русі-Україні» [Після того, як це було написано, програма Костомарова була передрукована в першому номері в третій раз поновленої «Правди» 1888 р. — та ще й як основа програми самого видавництва. Тільки ж треба сказати, що найменше впливу тієї програми видно на самій тій «Правді».]

Також мало сліду залишили мої намови про те, щоб повести дійсну пропаганду українського напрямку серед буковинчиків і угорців, котрі підпали впливу попа Раєвського — перші, як православні, а другі з реакції мадяронству. Я настоював на тому, що ні до буковинчиків, ні тим більше до угорців не можна підступати із звичайним українофільством, раз, через те, що вони проти того направлені уперед, а вдруге, через те, що їм таки і чужі спеціальні козако-українські традиції. По моїй думці, до тих і других треба підступати з загальнодемократичною ідеєю, а окрім того, показати їм в Росії другі напрямки, окрім московсько-слов'янофільського, напрямки демократично-прогресивні, і звернути буковинчиків і закарпатян на подібну ж дорогу на їх власнім ґрунті, — чого само собою виходило б і національне народовство, котре б злилося з українством. Спеціальний привід до того, щоб мені налягати на січовиків з такими намовами, явився,

коли я прочитав у газетах, що член «Русской основи» Гр. Купчанко реферував про буковинсько-руські пісні. Пустить від себе подібні реферати хоч по збірці Головацького, — писав я січовикам, — знайдіть збирачів етнографічного матеріалу на Буковині й на угорській Русі, і ви притягнете до себе здібніших і щирих народолюбців з самої «Русской основи». Нічого з моїх намов не вийшло, окрім того, що, за посередництвом М. Бучинського, я зміг закупити від д. Купчанка його матеріал, котрий потім видало київське Географічне товариство в досить спорій книзі, хоч з недоладним титулом «Пісні буковинського народу», — так буцімто в Буковині самі русини! До того ж у виданню тому скривджено Купчанка, бо на заголовку пісень поставлено ім'я не його, а того, хто, впорядкував збірку і, правда, положив на те чимало праці, та все-таки не збирав тих пісень. В усякім разі я в цих хибах видання не винен, бо в момент, коли воно вийшло, не був навіть у Києві. Вернувшись та побачивши книжку, я, звісно, сплеснув руками, тільки вже було запізно.

Переписуючись з д. Купчанком з поводу збирання етнографічного матеріалу, я вспів впевнити його, що по крайній мірі в етнографічних виданнях безпремінно потрібна «фонетика», якої так жахались тоді австро-руські старовіри [Спом'янувши д. Купчанка, я мушу сказати й про

дальші мої з ним стосунки, котрі тяглись і потім, бо я діставав від його ентографічні матеріали і обмінювався з ним виданнями. Д[обродій] Купчанко — досить характеристична особа і наводить на інтересні думки про загальний стан австрійських русинів. Безспорно, народололюбивий і причому рухливий (що серед русинами рідко бува), завше за роботою, живучи переважно у Відні, одному з більших культурних центрів Європи, д. Купчанко все-таки досі не виробив собі прогресивно-освітньої основи для свого народолобства і навіть не звів своїх студій про народ свій в яку-небудь серйозну наукову цілість, а мов навмисне держить себе поверховим віденсько-газетним репортером в усьому, що пише, а в політичних думках не пішов далі сервілізму, то чорно-жовтого, то московського. А поряд з цим згадую чимало січовиків, котрі дуже нерадо дивились на те, що я зношусь з д. Купчанком: вони й більш освічені, й думки мають прогресивні, й жили й живуть в тім же Відні, а ні один з них не зробив нічого навіть для того, щоб віденські газети діставали звістки про Галичину не виключно з противного народовцям табору, а вже про який-небудь систематичний показ німцям і через них усій Європі життя і справ нашого народу, хоч би в Австрії, нічого й говорити!! Хай ті, що більш мене знають Галичину, скажуть: що тут за

причина? А я тільки кажу тепер те, що не раз думав з болем на серці приглядаючись до русинів у Відні.] і котру так постидно предали їм потім львівській народовці.

Потім, вже в 1875-76 рр., коли я побував сам по угорській Русі та познайомивсь з тамтешніми студентами у Відні, почало виявлятися, що моя програма заходу коло них зовсім не трудна до виконання, — почались в мене й на моїх очах у січовиків взаємини з буковинчиками й угорцями, котрі приносили і присилали мені етнографічний матеріал, записаний навіть єретичною фонетикою; почали буковинчики і угорці співати пісні по Лисенку і читати книжки українофільські. Але я мусив скоро залишити Австрію й не знаю, як там на цім полі діялось далі... Тільки по тому, що написано навіть в статті В. Лукича «Угорська Русь» (во многому цінній), бачу, що ортодоксальні народовці й досі нічогісінько не розуміють в справах Угорщини, коли сам В. Лукич бачить в шкідливому й підлому мадяреві Панковичі трохи не народовця тільки через те, що він виступив проти православія й Росії, — що йому, як угорському чиновнику-єпископу, було, звісно, не трудно. Не диво, що при такому розумінні угорсько-руських справ народовська пропаганда серед закарпатських русинів не посувається. Не дуже-то вона йде, як бачу, й серед буковинчиків, а надто у Відні, де, як

відомо, в остатні роки січовики і буковинчики стали трохи не на ножах, причому буковинчики посунулись ще далі, ніж колись, на бік формального «москвофільства». Коли я вже забіг трохи наперед, то нехай уже скажу, що такому стану речей в товариствах молодіжі відповіла тепер і настрої серед старших обох партій, де з того часу лексикон обопільних лайок навіть збільшився і при тому виразами, зовсім уже не мудрими. «**Ви об'єдинителі!**» — кричать одні і думають, що сказали таке вже слово, що проти нього ніхто не встоїть. «**А ви роз'єдинителі!**» — відповідають другі. Моральна вартість обох цих лайок виявляється цілком, коли згадаєш, що **об'єдинитель** у австрійських Юзефовичів значить те саме, що у російських **сепаратист**, роз'єдинитель. І не глядячи на це, навіть ті самі, що терплять в Росії від своїх Юзефовичів, носяться в Австрії з криком: **об'єдинителі!**.. Але ж вернімося до 1872 року.

Із моєї флорентійської переписки з січовиками того року я довідався, що поновлюється львівська «Правда». Про це писали мені з російської України, звідки дано гроші (щось 700 рублів) на початок діла, писали з Відня і, нарешті, і з самого Львова — з редакції «Правди». Всі кликали мене писати до нового українсько-народовського органу. Редакція писала в формі навіть низькопоклонній (як потім

довідався я, це звичайна австрійська манера, котра не гарантує Вас від грубостів, коли це потребується далі інтересами вашого «нижайшого слуги»). Я відложив набік свого «Непобідимого Мітру» (*Deum Solem Invictum Mithram*), ради котрого я засів був в Італії, і сів за роботу для «Правди». Позаяк мене прохали поспішитись, то я написав спершу невеличку рецензію на прислану мені книгу Ганкевича «Філософія у слов'ян», і, власне, на ту частину її, в котрій автор говорить про Росію, очевидно, не бачивши, може, ні одної книги філософської з Росії. Показавши запізнілість звісток автора, я дав реферат про той вплив, який мала тоді в Росії в філософській літературі позитивна французько-англійська школа, котра була тоді в Росії найпопулярніша, — що й було характерною проявою. Далі я сів за довші праці. Впорядкував я збірничок легенд і новел, записаних одним малярем в Полтавщині і подарований мені в Римі (щаслива пригода!) одним молодим тоді, тепер звісним вченим-білорусом. Написав я й оригінальну статтю про справу мені дорогу, і більш других тоді звісну, і, як я думав, найінтереснішу для галичан-народовців, тобто про народну освіту й популярну літературу в російській Україні. Там я розказав про недільні школи, щоб показати, що справа народної освіти вийшла в нас з громади, а не від уряду, потім об тім, як сам уряд мусив узятися

за школи хоч на правім боці Дніпра, щоб противустати польському впливу, як нічого не могли вдіяти без громадян же у «Временной педагогической школе», як далі митрополит київський Арсеній піднявсь проти тієї школи, навів на неї «українофільський сепаратизм», як св[ятий] Синод по його ініціативі заборонив релігійні книги і проповіді по-українському, як пішов за тим Катков і т. ін. Розказую далі й про те, яку помилку зробили українці, що після заборони 1863 р. не печатали популярних книг і євангелій в Галичині і т. д. Послав такі свої праці в редакцію «Правди» і думав, що сповнив свою долю служби новому органу.

Незабаром дістаю 1 номер «Правди» — і бачу там сюрприз: моя пісня «Поклик до слов'ян», хоч перероблена місцями так, що нічого не втнеш, і підписана Гетьманцем. Я не мав ніколи претензії бути поетом, а все ж мушу розказати історію цієї пісні, доволі курйозну й характерну. В цю зиму 1870-71 р. просидів я в Берліні серед подібних криків тевтонів, котрі розбивали Францію й не ховали замірів, покінчивши з нею, взятися і за Слов'янщину з Росією. Потім я проїхав частину Слов'янщини, бачив провал федералізму Гогенвартівського, у Відні здивавсь з земляками, у котрих не знайшов широкого розуміння справи не тільки всеслов'янської, а й української, далі вп'ять

в'їхав у побідоносну Тевтонщину, де переживував кілька часу із земляком (покійним Пригарою, професором одеським) і з одним поляком всякі слов'янсько-польсько-московсько-українські справи, нарешті достався сам з родиною в Гейдельберг і абсолютно не міг думати ні об чім, як об будущім конфлікті Тевтонії і Славії, та об тім, яку б то силу показала Славія, якби в ній запанувала федеральна демократія в душі Костомарова — Шевченка, а не ополячення, а потім московське «обрусение». Щоб голова не тріснула, сів я писати ту статтю, котра була напечатана в «Вестнике Европы» 1872 р. під заголовком «Восточная политика Германии и обрусение». В інтервалі роботи ходив я з своєю дитиною по гейдельберзькому Чорному лісі та співав собі під ніс українські пісні, думаючи все «про те ж таки, що й перше думав», і раз надумавсь на голос і форму пісні «Гей, не дивуйтеся, добрії люди, що на Україні повстало!» зложити суть моєї роботи в політичній пісні. Не даючи моему віршуванню ніякої ваги, я все-таки послав його в Берлін тому приятелеві, котрий був зо мною у Відні й Мюнхені, а далі поїхав на Прагу, Берлін і звідти писав мені такі ж думки, котрі й я переживав. З Варшави дістаю від нього лист, — пише, що ходить по місту, все перевертаючи в голові мою пісню, а надто слова:

*Ой, слухай, ляше, ми тільки за наше
Лягали в степах головами,
Ми ж не хотіли, щоб панували
Вороги ваші над вами, —*

і що він навіть дав одному ляхові копію, котра і тому подобалась. Далі з Києва пише, що там він розпустив серед людей ту пісню...

Як же я здивувався, коли побачив в І н-рі поновленої «Правди» мою пісню, тільки перелицьовану, перешиту, місцями обкраяну, місцями полатану й дошиту — і підписану Гетьманцем, тоді вже досить плодовитим віршарем. Не маючи ні тоді, ні тепер претензії на титло поета, я дививсь і дивлюсь на мою пісню як на політичну статтю, віршовану — признаюсь — досить незручно. Тільки ж коли вже вона неждано для мене дістала публічності в перелицьованій формі, то я приведу тепер її тут в оригіналі як документ свого часу, хоч як конспект тих речей і тих думок, про котрі була в нас тоді розмова і переписка, між іншим, і з галичанами.

ПОКЛИК ДО БРАТІВ СЛОВ'ЯН

*Гей, не дивуйтесь, добрії люди,
Що на Вкраїні повстало,*

Що Україна по довгій дрімоті
Голову славному підняла!
Гей, українець просить не много:
Волі для люду і мови;
Но не лишає він до всій Русі
І к всім слов'янам любові.
З Північною Руссю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе,
І вкупі вступаєм в свободу.
Ти, русин московський, один із всіх братів
Велике зложив государство,
Неси ж свою силу, де треба, на поміч,
На захист усьому слов'янству.
Клади свою славу і силу в освіті,
В краєвій і людській свободі,
Не думай ніколи неважити душу
З'єднаних з тобою народів.
По волі слов'янські й чужії народи
Поручно з тобою ітимуть:
І стане на волю литвин і естонець,
А лях в тобі брата обніметь.
Гей, слухай, ляше, ми тільки за наше
Лягали в степах головами!
Ми ж не хотіли, щоб панували
Вороги ваші над вами.
Ой, признай, ляше, ти руськеє право
На руськую землю і мову,

І з тої хвилини для власної долі
Заложиси міцную основу.
Гей, брате чеху, ми твого Жижки
Табора ще не забули,
Де ми за **чащу громадську** стояли
Й козацького строю здобули.
З тобою, сербине, не раз ми братались
На суші й на Руському морі,
Як бились за волю народну юнаки
На Січі й в твоїй Чорногорі.
З таким же запалом, з яким ми вмирили
За волю свою і за братську,
Ми раді повстати і кості зложити,
Щоб волю здобуть всеслов'янську.
Ой гляньте, слов'яни, встають на Заході
Німецькїї грізні хмари;
Ставаймо ж до купи, забудемо, браття,
Навіки нікчемнії свари.
Ой, не даваймо урвать ні частини
Слов'янського рідного краю,
Но проклят із нас той, хто волю зневажить.
Чужої землі забажася!
Зберімося, браття, в сім'ю рівноправну,
І крикнем на братському пиру:
«Ми хочем для себе й для цілого світу
Лиш волі, освіти і миру!»
Ой мати Вкраїно, ой Київ наш чесний,
Коли б довелось серед тебе

*Те слово почути і вольнеє знам'я
Слов'янське підняти до неба!*

Гейдельберг, 23 августа 1871.

По правді кажучи, мені було хоч і смішно, а все-таки жалко й досадно побачити такий сюрприз з моєю піснею, досадно через те, що мені здавалось, що основні думки моєї політичної тредьяковщини були висловлені ясніше в оригіналі, ніж у перешивці. А потім я навіть був радий, що так вийшло: все-таки і в д. Гетьманця зосталось дещо і з мого панславізму, і навіть з мого «москвофільства», а без мого єретичного імені пісня ця пішла в збірки, антології, історії літератури і навіть вчено-академічні реферати і в Галичині, і в Росії.

Окрім цього мого несвого твору, нічогісінько мого «Правда» не хотіла печатати: і післані мною легенди, і стаття про освіту знайдені були **дразливими для церкви** ! Рецензія ж на книжку Ганкевича знайдена була нетактичною і против автора, котрому не слід було говорити, що він пише, не знаючи діла, та й проти церкви ж, бо нетактично було показувати симпатію до позитивізму. Коли пізніше я таки настояв, щоб хоч легенди напечатано, то мені вп'ять писали, що легендами образилось галицьке попівство, як і деякими казками з другої збірки (Забадька),

присланої з Полтавщини. Щоб дати тому попівству сатисфакцію, редакція «Правди» напечатала таку замітку, що це, мовляв, православне попівство в Росії гідне сатири народної, а наше, галицьке (уніатське) — зовсім інше! А як уже навіть з такого погляду виходило те, що «Правда» не схотіла печатати мого оповідання про те, як київський православний митрополит виступив першим ворогом української мови, я ніяк не зміг розуміти.

Та я б ще міг з цим примиритись, коли б «Правда» давала хоч що-небудь живе, інтересне. А то мертвячина та схоластика, — навіть в статтях про такі речі, як твори Шевченка. Я мусив написати приятелям на Україну, щоб не винуватили мене, що нема моєї праці в їхньому органі і, звісно, не пожалував пера, щоб висміяти схоластику того органу. Получив я відповідь, що самі приятелі мої (основателі «Правди») аж в сум прийшли, прочитавши «Правду», а особливо статті про Шевченка, і що Костомаров, перед котрим читано мій лист, згоджувався, що я в ньому вірно схарактеризував «бездарність і тупійство» тих статей і всього галицького змісту «Правди». Певно, авторитет Костомарова поміг тому, що українські приятелі написали у Львів, чому там не печатають моїх праць. Зайшла об тім переписка і з Віднем, і з Навроцьким, котрий мусив був стати в редакції «Правди», але його, як писали мені, Голуховський

переніс навмисне «на Мазури», щоб відірвати його від «Правди». В один майже час получив я листи від Навроцького і від приятеля-січовика, що моїх праць у «Правді» не печатають через те, що редакція бачить там **«саму негацію й нічого будуйчого»**.

Це мене вхопило за живе, і я, знову покинувши свого «Непобідимого Мітру», сів писати довгий огляд, котрий потім появивсь під назвою «Література російська, великоруська, українська й галицька». Там я задумав критично переглянути всю тодішню українофільську і народовську ортодоксію, показати її безосновність перед реальними обставинами й потребами, зробити те ж саме і з ортодоксією москвофільсько-панруською, — а нарешті дати нарис реалістично-прогресивного українства й панруськості зовсім на інших підставах. Забір мій ліпше всього вкладався у motto: **Destruam et aedificabo!** ³⁹ Але, посилаючи першу частину своєї статті Навроцькому, я побоявсь, що таке motto покажется претенціозним, і переіменив **aedificabo** на **aedificabitis**, причому з нервозності навіть якось помилився. До посилки додав Навроцькому гарячий лист, котрий, певно, пробрав його до живого, так

³⁹ Зруйную і воздвигну (*лат.*).

що незабаром початок моєї праці появивсь у «Правді» з дуже симпатичною для мене приміткою. Потім минає місяць, другий... нема в «Правді» даліше моєї праці... Питаю, чому? Але зі Львова нічого не пишуть, а з України, з Ряшова, з Відня знову пишуть про **негацію** ...

Незабаром случилась нова пригода, з приводу котрої я вступив у новий конфлікт з «Правдою». То було святкування шевченківського дня в Цюріху в 1873 р. В той час зібралось кілька русинів-галичан у Цюріху, де вони вчилися в політехніці, і також набралось чимало українців з Росії, між котрими були й такі, що признавались до національності української, але частина вважала себе «**русскими**», тобто не ділила себе національно від великорусів, хоч деякі з них і не цурались українських симпатій. Кілька чоловік киян, що були там, переїхали через Відень і за рекомендаціями моїх приятелів бували в «Січі» і познайомилися там з галичанами. По їх словам (власне, покійника Зібера і безнадійно тепер хорого Сергія Подолинського), «Січ» зробила на них чудне вражіння, особливо на однім вечірку, де були попи-депутати рейхсрату і де подавали «білу каву» від якогось «совітника» (чи не Лавровського?). Голова «Січі» виголосив промову, в котрій, між іншим, гаряче говорив про прихильність галицької молодіжі «до своєї питомої церкви». «Та то він бреше!» — прошепотів на вухо

Зіберові і С. Подолинському один січовик, котрий раніше вже був знакомий з одним з моїх приятелів, що був у Відні зі мною, і котрий бував за чічероне киянам у Відні.

«Та то він бреше! Він такий же атеїста, як і ми з Вами! То ж він таке говорить тільки для гостей!» Але з деякими січовиками наші вандрівники-кияни вступили в добрі стосунки, здобували для них книги і для більшої взаємності виписали «Правду» в цюріхську «русскую библиотеку», в котрій висів, між іншим, і портрет Шевченка. Позналились ті кияни і з цюріхськими галичанами, котрі зложили в себе «Русский кружок». Тільки в цьому кружку киянам прийшло наткнутись на ворожий собі вплив, котрий ішов із польського Раппершвільського музею, де був тоді директором звісний д. Духинський, що писавсь завше під своїми працями: **Prof. Duchinski de Kief.**

Звісна теорія д. Духинського про тотожність русинів і поляків і про монгольство москалів. Теорія та була образно намальована на одній стіні в Раппершвільському музею: географічна карта Восточної Європи; на меридіані, приміром, Калуги проведена лінія: на запад від неї написано: **Race arienne, constitution individualiste et liberale** ⁴⁰;

⁴⁰ Раса арійська, устрій індивідуалістичний і ліберальний (франц.).

восточна половина поділена на паралелі, приміром, Орла, лінією, на північ котрої написано: **race finnique (finnoise), constitution communiste** ⁴¹, а на південь: **race turque** (чи **tatare**), **constitution despotique** ⁴². На західній половині красувалось, крім того: **Polianes (Polonias)** ⁴³ на Віслі і **Polianes** на Дніпрі і **Pologne Russie** ⁴⁴ через уся половину, а на восточній — **Moscovie** ⁴⁵.

Москалі образно являлись помішаниною фіннів з турками, комунізму з деспотизмом, однаково чужих арійцям-полянам з Вісли і з Дніпра!

Якраз же тоді уся молодіж російська в Цюріху (душ до 200), москалі, як і українці (між студентами майже 75 проц[ентів] були з України), були гарячі

⁴¹ Раса фінська, устрій комуністичний, общинний (франц.).

⁴² Раса тюркська (чи татарська), устрій деспотичний (франц.).

⁴³ Поляни (поляки) (франц.).

⁴⁴ Польща російська (франц.).

⁴⁵ Московія (франц.).

соціалісти. Цюрихські ж поляки, навіть студенти, виступали вороже против цієї молодіжі, а надто проти студенток, навіть агітували проти них серед німців; галичан же відбивали від усяких взаємин з росіянами, навіть з українцями, намовляючи їм, що коли ті держаться з «москалями», та ще й з соціалістами, то вже вони не українці і не арійці навіть.

Таке саме розказував і мені галичанин С. С., коли я прийшов у «Русский кружок», запрошений туди д. В. Нагірним, котрий сам не цурався москалів, а тим більше українців. Я ж вступив у кореспонденцію з д. Нагірним ще з Флоренції, прочитавши одну відозву його з Цюриха і в галицькому «Слові», й у «Правді», після чого я послав для «Русского кружка» наші київські видання і кілька інших українських книг.

В фебруарі 1873 р. получив я во Флоренції лист з Цюриха від Сергія Подолинського, котрий тоді був дуже близьким чоловіком до д. Лаврова й редакції «Впереди», що збирався виходити. В листі тому Подолинський, котрого я трохи знав у Києві, просив мене прислати статтю про Шевченка, щоб її прочитати на зборах у роковини його смерті. Зоставалось часу щось днів з 3–4, з котрих два мусило піти на дорогу мого листа з Флоренції до Цюриха, і я мусив писати день і ніч, так що рука зовсім зомліла, але успів прислати свою статтю на

строк. Звісно, я найбільше виставляв гуманітарно-демократичну суть творів Шевченка, показуючи, впрочім, як вона корінилась в історії і нар [одній] поезії і життю українців. Статтю цю (котра потім щось через рік була напечатана в петербурзькій «Неделе», дуже обкусана цензурою самого редактора, з роду українця і приятеля петербурзьких українофілів старих і молодших) прочитав С. Подолинський на зборі усіх росіян (куди запрошено й галичан «Русского кружка»), після чого послана була телеграма від «русских і українців» в Цюріху до «Січі», а далі й реферат, котрий мусив появитися у «Правді» вкупі з рефератом про такий же мітинг самих січовиків.

Пройшло кілька часу, — ніякого реферату в «Правді» ні про цюріхські, ні про віденські роковини Шевченка не появляється! Тим часом «Русский кружок» вряджа (на 12 марта?) свій вечір на честь Шевченка. Туди покликано, звісно, і росіян, але також і поляків з Раппершвіля, котрим віддано перші місця і перед котрими д. С. С. у промові заявив, що «головні признаки нашого характеру — індивідуальність і сильна любов родини [По тодішнім цюріхським обставинам, це мусило значити, що наші дівчата не кинуть батьківської хати для медицини й т. п. нігілізму.] — спільні й нашим братам привіслянським», хоч закінчив проти централізму польського, а другий

оратор таки прочитав добру лекцію проти пануючої політики поляків проти русинів.

Реферат про цей вечір появивсь у «Правді».

Приїхавши в Цюрих літом 1873 р. і розмовившись з С. Подолинським і В. Нагірним — з одного боку, а з д. С. С. — з другого, а також придивившись до всіх обставин слов'янської колонії в Цюриху, я зрозумів смисл двох тамошніх вечорів на честь Шевченка й усю шкоду поступовання «Правди». З розмов з впередчиками я побачив, що в них єсть зерна незгоди між московським і українським елементом. Напр., д. Лавров дуже був до мене люб'язний і прохав писати для «Впереди», але коли я йому предложив статтю про Шевченка, то він заговорив спершу щось зовсім темне, а далі сказав мені, що це боязно для того, хто читав мою статтю прилюдно, бо видасть його урядові. В другім місці («Историческая Польша и великорусская демократия») я показав всю плутанину і нещирість «Впереди» відносно України, Польщі, Росії, Галичини, його проби затерти московський та й польський централізм загальними фразами, а в той же час явний замір не промовитись ні одним словом, котре б признавало яке-небудь право українців у Росії на автономію або навіть їх існування як чогось осібного, хоч програма «Впереди» бучно говорила про «соціальні партії в Польщі і Галіції», і впередчики вдержували

зав'язані за поміччю українофілів відносини з галицькими народовцями у Відні і навіть у Львові. Скоро мені стало зовсім ясно, що впередчики просто хочуть, за поміччю галичан, легше перевозити свої видання в Росію й раді б були побачити свій соціалізм і в Галичині, але в російській Україні не допускають ні іншої форми, ні мови, ні іншої організації навіть для ширення соціалізму, як їхня, котру вони подавали для «єдиної і неподільної Росії».

Ця тенденція великорусько-централістичного елементу серед впередчиків, а також незгоди по деяким іншим справам, котрі реальні обставини України викликали на перший план (напр., справа жидівська і польська), почали вже ділити декого з розумніших українців, як С. Подолинський, від д. Лаврова й т. ін. Моє прибуття, розмови про деякі місця програми, котру мені послали ще в Італію з просьбою сказати свою думку, а також і про всю постанову справи (я казав, що в Росії на першому плані мусить бути справа політичної вольності, а не соціальної революції) підчеркували початки цієї незгоди, ставили перед українцями соціалістами думку про потребу власної організації й одмінних способів праці, відповідних до реальних обставин власного краю.

Московські чи, власне, петербурзькі впередчики виступили проти таких зерен критики і

повороту їхніх товаришів українців до українства, як проти «реакції й вузького націоналізму».

Ось тут-то й треба б було, щоб де-небудь було заманіфестоване поступове українство, новоєвропейське, космополітичне по думкам та національне по формі, по ґрунту. Такого українства треба було тим більше, що по всьому видно було, що звісний рух обгорнув не саму тільки цюріхську молодіж, а всю російську і може найбільше власне на Україні. А в українофілів не було нічого показати світові, окрім «Правди». «Оце ваш орган?» — питали мене було в Цюріху, коли я говорив про потребу чогось більш придатного для України, ніж «Вперед», і т. ін. Я міг тільки в загальних словах відповідати, що у Відні і на Україні є прогресивніші елементи, так «Правда» навіть не давала звістки про шевченківський мітинг у Відні.

Майже в один час зо мною приїхав до Цюріха один молодий чоловік, котрого я знав у Києві гарячим українофілом чернігівської школи [*Я мушу нагадати те, що сказано в 1-ій частині про «космополітів» і українців між київськими студентами часів недільних шкіл. Чернігівці належали до українофілів і кілька з них, моїх товаришів, поробились потім учителями в Чернігові, притягли до себе і других українців і надали дуже яскравий українофільський характер*

тамошній молодіжі — мужській і жіночій.] . Тепер той чернігівський українофіл був ярий противник усього спеціально українського і прихильник псевдокосмополітизму російських соціалістів, або ліпше народників, **vulgo** ⁴⁶ нігілістів. Дальше, з поводу українських бунтарсько-народницьких брошур я довше спинюсь на відносинах між українофільством 60-х років і російським народництвом 70-х рр. Тепер скажу тільки, що між ними не тільки не було принципіальної незгоди, але що російські бунтарі-народники тільки переклали на прозу і консеквентно приклали на практику те, що українофіли, виховані на «Гайдамаках» і подібних творах Шевченка, розказували у віршах та піснях[Нагадаю, що у всеросійських бунтарів настольними книгами були Костомарова «Бунт Ст. Разина» й Мордовця — «Гайдамаччина» і «Политические движения русского народа».] ; і тим і другим однаково недоставало європейської політичної школи, знання того, як в наші часи мусило поступати освічене народолобство. Через те між російські бунтарі-народники так багато кинулось власне української молодіжі, навіть такої, в котрій народолобство було перше збуджено власне українофілами, як, напр., в молодіжі

⁴⁶ Як кажуть (лат.).

чернігівській. Цій молодіжі практичний консерватизм старших українофілів (котрі на той гарячий час були зовсім без усякої політичної програми) показавсь нічим, як тільки гіпокритством і полохливістю, а заходи коло національності, котрих українофіли не вміли оправдати широкою культурною і політичною доктриною, показувались цій молодіжі формалістикою, непотрібною, власне, для «народу», цього кумиру українофілів — «хлопоманів» 60-х рр., як і руських соціалістів, народників 70-х рр. І молодіж українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоре царство «народу», та ще одягав свої обіцянки у принадні фрази космополітичного соціалізму. (Говорю: фрази, бо фактичного знайомства з соціальним рухом у Європі, а надто з його зв'язком з політичними обставинами кожної європейської сторони не було й у «русских» соц[іалістичних] народників.)

Мій знакомий черніговець, хоч і курникав по-старому українські пісні, та тепер вже відкидав усякі українські тенденції, лаяв «буржуазність і реакціонність» українофілів і покликувавсь у цьому на «Правду», зародини котрої він бачив на очі в Росії, в часи приїзду туди делегата-галичанина, і оповідав мені про них дуже сатирично [*Описана в брошурі д. К. Устияновича «М. Ф. Раевский и российский панславизм» (стор. 49) нігілістка,*

котру він здалека бачив тоді в Києві, змальована в д. Устияновича трохи в апокаліптичному стилі, була жінка мого приятеля чернігівця. Вона була з другої, теж архіукраїнофільської сім'ї. Незадовго перед тим, як я виїхав з Києва, вона прибула туди з чоловіком, одягнута по-українському, говорила по-українському і була навіть скандалізована, ідо знайшла замало українського націоналізму в київських «громадян». Д[обродій] К. Устиянович вже застав її як типічну російську нігілістку-соціалістку. На цій характерній парі найліпше видно, як не вміли українофіли вдержати коло себе найщирішу й найактивнішу частину молодіжжі, навіть тієї, котру самі виховали. Характеристично, що найменше приставала до українства або найбільш тікала від нього жіноча молодіжж, так що в 70-ті роки, саме коли в Росії молодіжж бралась гаряче до радикально-народницьких думок, українофілок майже зовсім не було. В Цюріху, напр., не було і духу українства серед студенток, хоч, як сказав я, 75 % з них були з українських провінцій. З цього можна бачити, на якому анахронізмі збудована повість Ол. Пчілки у «Першому вінку».] .

Серед таких обставин я мусив сам написати в «Правду» допис про цюріхський русько-український вечір в роковини Шевченка, а при тому й про молодіж російсько-українську в

Цюріху, про студенток, котрих якраз тоді, з powodu паскудного указу, напечатаного проти них у «Правительственном вестнике», обкидали болотом газети німецькі (не швейцарські), а ще більше польські і котрі заслугували симпатії всякого чесного чоловіка, а надто народолюбця.

Після довгих суперечок «Правда» напечатала мій допис аж через два місяці з такою приміткою: «Поміщаємо сю допись в тім пересвідченню, що вона буде дуже інтерна для наших читателів; однако мусимо вже на самім початку висказати, що з деякими поглядами в[ельми] п[оважаного] дописувателя, котрі годі (!) нам тепер враз з одмінними нашими поглядами спеціально наводити, ми не годимося» («Правда», 1872, 473). Кого мусила підперти ця примітка в наших цюріхських спорах, чи мене, чи чернігівця, ставшого з українофіла впередчиком, можете самі бачити.

В той же час галицькі народовці вже явно кинули камінь на дорогу поступовому українству. Це були дві брошури о. Качали: «Безпосередні вибори» і «Політика русинів», котрі явилися як прилога до «Правди». В тих брошурах о. Качала, котрого мені рекомендував мій кореспондент-січовик яко «батька Русі» і з котрим мені радив «порозумітись», приставав в імені **16 мільйонів русинів**, тобто й нас, російських

українців, до австрійської, польської федерально-клерикальної партії з її освітньою і соціальною програмою, включно до реставрації конкордату з Римом і опозиції цивільним шлюбам! «Оце ваша програма?» — питали мене в Цюріху. «Що це ще за музика?» — питав я своїх кореспондентів у Відні й Галичині і получав відповіді, в котрих не розумів нічого. А позаяк я скоро мусив проїздити через Відень і Галичину в Росію, то мені казали: скоро побачимось і на словах порозуміємось. На лихо, усякі особисті справи, болізни в сім'ї і т. ін. задержали мене в Німеччині й Швейцарії аж до авгу́ста. У Відні я не застав майже нікого з січовиків, окрім одного молодика, досить симпатичного, але мало ознакшеного ще з публічними справами. Від нього я довідався тільки про цікаву річ: про вражіння, яке зробили на січовиків перші російські студентки, власне, чернігівки, вихованки українофільські, котрі потім перейшли то до впередства, то навіть до набатчиків. Вони дуже подобались січовикам своїм інтересом до ідейних справ, але прикро вразили їх своїми хлоп'ячими манерами. Я мушу сказати, що бачив тих панночок у самому Чернігові ще в український період їхнього життя і замітив у них такі ж самі манери [Пізніше я зди́бавсь з молодшим виводком чернігівських панночок і сам з жалем побачив, що діло не стояло на самих хлопчачих манерах, а що

вони привчилися серед українських народолюбців і пива пити більше, ніж треба навіть хлопцям. То була нещасна група, звісна під назвою «гави». Час 1875–1878 — роки, котрі наступили вже після того, як скінчився невдалий похід в народ російської молодіжжі, а почасти і вплив українофілів не дав їм піти «в народ» на пропаганду соціалізму ні в інші подібні російські революційні заходи, та ніхто їм не показав і іншого чесного, а при тому і органічного діла, ніхто не навчив їх працювати сталої і вони майже всі пропали марно і навіть на встид, власне, українофільським кружкам, до котрих були найближчі. Характеристично, що один з ліпших членів молодого кївського українофільського кружка, з котрим зблизились ті «гави» і котрий в ті часи перейшов від ворогування против соціалізму радикалів до бучних розмов на соціально-бунтарські теми («Парова машина» і т. ін.), пресерйозно спорився з моєю жінкою, котра дивилась на пияцтво «гав» як на «безобразне», а на потворство йому з боку мужчин як на гріх проти людськості, і доказував, що коли жінка хоче мати рівні права з мужчиною, то мусить рівнятися з мужчинами в усьому!]

Далі, як я поїхав з Відня в Галичину, то перше слово, яке я чув від молодих галичан, — цедивування перед тим, які освічені в російській Україні жінки. Це була перша побіда, яку одержала

нова російська культура в австрійській Русі, перемога, котру *volens-nolens*⁴⁷ признавав кожний галичанин, навіть і ті, котрим не подобались манери росіянок.

У Відні мене задержала всевітня виставка, з котрої я мушу тут спом'янути те, як мені не хотіли в угорському відділі показати слов'янських шкільних книг, в тому числі і руських, а нарешті дали тільки один номер урядової шкільної газети з руським відділом, господь зна, якою мовою і правописом писаний. Мадярське міністерство щось вже чуло про русинів-народовців, — противників Москви, — і про фонетичний правопис і, видимо, рекомендувало його русинові-сотрудникові, та той, не відаючи ні російщини, ні народної мови угорської Русі, аніякої правописі руської, таке понаписував, що тільки «плюнуть та перехреститься», як каже Гоголева сваха. Це було перше моє знаомство з печаттю угорських земляків. Але що мені кинулося в вічі, власне, в угорському відділі виставки — це пребагата колекція костюмів і орнаментики народної з угорської Русі. Я такого багатства не бачив ні перше, ні послі, — навіть і в самому Пешті, де я був у 1875 р. і де в музею вже не побачив тієї колекції, бо вона, з браку місця, схована по скринях, як

⁴⁷ Хоч не хоч (*лат.*).

сказав мені директор. Не знаю, чи потім багато увійшло зразків з тієї колекції в атлас пештянського музею (я його не бачив), але знаю, що українські і галицькі етнографи не мають ніякої ідеї про ту колекцію.

В європейські ж журнали орнаментики й моди в перший раз пішли зразки наших вишивок, власне, з тої колекції, та за ними не задержалось ім'я нашої національності, бо не було видано нічого систематичного. Незабаром вийшла російська царівна за англійського принца і її придане було вишите московськими вишивками (по атласу Стасова «Русский орнамент») того ж сорту, що й наші, та осібною характеру. З того часу **російські** вишивки — **broderies russes** ⁴⁸ пішли в моду в Європі, а коли вже потім появились атласи українських орнаментів, то вони пішли в Європі теж за **broderies russes**, не глядячи на титули атласів і на тексти, в котрих зручно показано одміни українського орнаменту од великоруського. Так, хто **пізно приходить, той сам собі шкодить!**

За кілька днів уже до мого виїзду з Відня вернувсь туди січовик О. Т[ерлецький]. Він нам несказанно подобавсь, і коли б можна було судити по ньому об тім прогресі, котрий зробила «Січ» з

⁴⁸ Вишивка російська (франц.).

часу нашого першого пробутку в 1871 р., то прогрес той був би дивний: О. Т[ерлецький] був цілком європеєць по своїй науці і ідеям. Багато ми говорили з ним про наші справи і, між іншим, про те, якою колодою на них лежать львівські народовці. Між іншим, я почув від нього новий поступок редакції «Правди», а власне, що вона не хоче печатати його цілком фактичної дописі про штунду, зробленої найбільше по кореспонденціям у російські видання, і являється, таким способом, більш клерикальною, ніж царська цензура. О. Т[ерлецький] казав мені від імені січовиків бажання, що нехай би вже «Правда», коли вона не хоче бути одверто поступовим органом, то хоч би перестала бути органом виключно консервативної фракції народовців, а допускала до публіки й думки других фракцій, хоч би і з полемічними примітками редакції.

З такими бажаннями, назбиравши цілу колекцію печальностей, свого роду **gravamina** ⁴⁹ українських і галицьких прогресистів, котрі скаржились на львівський народовський кружок, поїхав я з Відня в Галичину.

Частина третя

⁴⁹ Сумних звісток (*im.*).

Перший пробуток у Львові в 1873 р.

Одного августовського вечора потягли ми з Відня на Краків у Галичину, щоб далі їхати додому, до Києва. Натомившись за ніч у вагоні, виглядав я, по правді кажучи, не дуже весело на слов'янські площини, в котрі накінець вертався після майже трьохлітньої мандрівки по гірській романській та германській Європі. «Що то вона покаже мені, рідна сторона? — думав я. — Що я сам почую на серці, побачивши її?» Таке переверталось у мене в голові, поки потяг вибиравсь з Моравщини до Шлезька. «От тут уже починаються поляки, — вертілось у мене на думці, — це вже наші люди й нашої сторони, це вже напівдома. Де-то саме лежить етнографічна границя польська?»

Коли це станція! Не пам'ятаю вже яка. Кондуктор пробіг проз потяг, одчиняючи двері вагонів. А треба сказати, що ми сиділи в якомусь дамському вагоні, куди пускали мужчин тільки таких, котрі їхали з родинами. На дверях і було написано «Damen Coupe». Тим часом до нас ускочив якийсь панок і розсівся найвільніше. Дві чи три німкені, що сиділи з нами, почали казати проміж себе, але навмисне голосно: це дамське купе! Панок трохи засмутивсь і почав поглядати не

так-то весело навкруги. Коли це в двері сунеться одна, друга, третя постать мужицька, з бесагами, з палками й брилями, по котрих я, пригадуючи етнографічні картинки в музеї і призвавши на спомин опери та балети, пізнаю південніших поляків, підгір'ян. Панок наш зривається, як крикне на цих статистів з «Гальки», як штовхне найближчого, так вони й посунулись назад з вагона, трохи не валячи додолу дальшу товпу, що, видимо, теж хотіла лізти за ними. А високі палки, котрі держали ці постаті в руках, тільки шкодили їм, чіпляючись за сидіння й двері. Випхавши етнографічну колекцію й вилаявши її чистою літературною польською мовою, наш панок сів з зовсім веселою міною як людина, що допевнила своє право сидіти в нашому купе, сміливо поглядав на дам, вийняв навіть цигарник і предложив і мені цигаретку, не питаючись, впрочім, у дам, чи дозволять курити. «Оце й єсть етнографічна границя, культурно-політична границя і Польщі, й Русі», — подумав я, та й взагалі границя Східної Європи від Західної, бо тут чоловік у сурдугі й без палки штовхнув мужиків з довгими киями без усякої думки дістати здачі — і не помиливсь! «Ну, тепер ми дома» — сказав я жінці.

«І я так думаю, — відповіла вона, сумно всміхаючись, — в усякім разі не в Італії».

Дальше в Кракові, коли ми побачили, як

кондуктори розганяють по вагонах жидів, то подумали, що ми навіть заїхали кудись далше, ніж додому. Притомлені й якомсь пригнічені морально, ми не дуже звернули увагу на границю вже правдивої Русі і на переїзд від Перемишля до Львова. Але ось, накінець, самий Львів; ми в фіакрі; ось видно церкву, мабуть, Святий Юр, думається; ось Англійський готель, нам рекомендований. Ось ми в покою. Я вмиваюсь і біжу шукати земляків, рекомендованих і звісних по газетах. Виходжу до одного, другого: нема! В однім місці слуга каже: «Перед вечором знайдете на «Бесіді». «Звідти б і починати», — думаю собі й біжу до «Бесіди».

Там ще не було нікого, але сторож упустив мене, коли я назвав кілька дзвінких імен. Я увійшов у першу хатку, побачив газети й сів читати. Незабаром увійшов молодий чоловік, цікаво глянув на мене; я назвавсь і спитав, чи можу тут побачити таких-то. Молодий чоловік досить церемонно відповів мені й перш усього перевів мене в другу хату, сказавши, що хата, де я сів, власне, не бесідська, а «Помочі» (чи як, не пам'ятаю вже) [*«Побратима».*] , товариства ремісницького, котрому «Бесіда» дала притулок, про що я й читав у газетах похвалу. Коли я сказав, що мені й тут добре і що мене інтересують популярні газети, з котрих деяких я не бачив ще, молодий чоловік таки настоював: **«Тут Вам не личить!»** Не час було

споритись, перебравсь я в другу хату і побачив там уже більше газет і інші, панські. Потроху почали збиратись люди, з виду студенти, чи «академіки», по-галицькому. Я з цікавістю приглядався до їх, помалу звелись і до розмови. Коли це прийшли старші, згаданий молодий чоловік, очевидно, показав їм мою візитну карточку, мене привітали, вп'ять-таки досить церемонно, і перевели в третю хату. Так і встановивсь церемоніал у «Бесіді» на весь час мого пробутку ві Львові. Як тільки я входив туди, так мене вели, або коли я сідав, то переводили в третю хату, а на мої вагання відповідали майже завжди: «Тут академіки, молоді люди». Так я за кілька днів першого пробутку ві Львові зовсім не міг навіть приглянутись до академіків. «Ну, — думаю, — не все зразу; буду приглядатись хоч до старших», — і я йшов покірливо до третьої хати.

Тільки ж в тій хаті була одна така річ, що мене з душі вернула: столи з картами, до котрих майже зараз і засідали мої собесідники, як тільки ми переходили в третю хату.

Зараз же обривалась і розмова про різні речі, цікаві для мене, ради котрих я й заїхав у Галичину, і, думалось мені, цікаві й для галицьких моїх знайомих, котрих я й пізнав через газети. А треба сказати, що моє життя змолоду розвило в мене трохи навіть ригористичний погляд на карти. У нас

в Гадячі за мого дитинства пани та чиновники картюжили. «Ну, господа, не будем терять драгоценного времени, пожалуйста за преферанс», — говорить було кожний хазяїн гостям після першої склянки чаю. Але в мого батька картюж був не часто.

В Полтаві перший світський круг, куди я увійшов, був кружок ліберальних учителів, так там карт не було, і раз-два Стронін поставив це перед мною в похвалу тому кружку, сказавши, що карточний стіл — це *testimonium paupertatis animorum*⁵⁰ компанії. В часи ж, коли піднялась справа емансипації, так той же Стронін, котрий був чоловік досить світський і бував по всяких кругах губернських, було не раз каже, оповідаючи про яку вечоринку: «Не пізнаєш Полтави! Без карточного стола цілий вечір пройшов!» В Києві за мого студентства я бачив щось тільки два-три рази карти між товаришами, а потім, проживаючи серед гімназійних учителів і професорів університету, я теж карт майже не бачив і так і звик думати, що вони zostались тільки серед повітових панків та чиновників, як *testimonium paupertatis animorum*...

Коли це бачу у Львові, в університетському місті, в столиці вільнішої частини нашої Русі, в

⁵⁰ Свідок духовного убозтва (лат.).

напівполітичному товаристві — столи з картами і за ними сидять звісні патріоти, професори, літерати, політики, для них покидають усяку розмову про найбільше пекучу справу патріотичну, народну, літературну... «Та це ж старий Гадяч, повітове місто миколаївської доби! — думалось мені, коли я вертавсь у свій готель після першого вечора в «Бесіді». — Ось куди я вернувсь, об'їхавши стільки світу!»

Незабаром довелось мені проїхати і в мій Гадяч, а потім ще два рази одвідати Львів і навіть прожити в ньому якийсь час, і я мусив сконстатувати порівняння, таки менше корисне для столичного й університетського міста галицького перед повітовим містечком у Полтавщині. Нігде я себе не почував так одрізаним від інтелектуального світу, як у Львові, не кажучи вже про другі міста австрійської Русі, нігде не бачив меншої ваги, котра давалася читанню для загального образования. Галичани мають кав'ярні, куди майже кожний забіжить щодня, мають товариства; і там і там єсть газети, майже виключно австрійські, в котрих галичанин пробіга телеграми та дивиться карикатури і Witz'u⁵¹ (обов'язково навіть більш ніж телеграми!). Дехто дома або в наукових бібліотеках

⁵¹ Жарти, анекдоти (нім.).

працює над спеціальностями, хоч найбільше над вузькими, далекими від інтересів життя, та ще й по старомодним, схоластичним методам. Але, власне, образуючого читання в Галичині я майже не бачив. Публічних бібліотек замало, кабінетів до читання майже не було, нічого подібного до музеїв у малих німецьких університетських містах; товариські бібліотеки мізерні навстид; по домах теж не побачиш багато книжок, — кажуть, через бідність, хоч, напр., у Росії вчителі гімназій не багатші, а все-таки книжок у них більше, і хоч на кав'ярню й карти знаходяться грошенята й у галичан. От через що в Росії не то по університетських або й по губернських містах, але й по повітових, де все-таки з 50-х років почали закладатись публічні бібліотеки, перед котрими, наприклад, на просвітську сором і глянути, а іноді й на селах, де дві родини виписують одна «Вестник Европы», а друга «Отечественные записки» та й міняються ними, й дають навколо — побачиш було багато більше зв'язку з цивілізованим світом, більше смаку до інтелектуальних інтересів, ніж у Галичині в самому Львові [*Майже точнісінько таке саме казав мені й один молодий поляк, котрий прожив років з 2 в Галичині, ві Львові й у Кранові.*] . Одначе вернемось до оповідання хронологічного.

На другий день треба було взятись пряміше за діла, Найважніших було два: 1) вияснити

літературні відносини до «Правди» свої й інших прогресистів, галицьких та й наших, українських; 2) вияснити відносини загалу галицьких народовців до магнатсько-клерикального програму Качали.

Пішов я до редактора «Правди». Чоловік, як у нас кажуть, з Толком, не скорий, але розважний, не дуже одвертай, але й не крутій; нагадує трохи кацапську приповідку: «Хохол не соврет (не збреше), да и правды не скажет», коли перевернути цю приповідку з кінця. Побалакавши про свої статті, що застряли в «Правді», а також про Цюріх, про штунду (стаття О. Т[ерлецького]), я все-таки, кажучи словами дівоцьких пісень, «дізнавсь правди» редактора «Правди», Зводилась та «правдонька» ось на що: «Може, Вам там у Цюріху та й на Україні інакше й не можна, як так поставити українську справу, як Ви ставите, але в нас у Галичині так не можна; Ваш напрямок просто буде противний нашим попам, нашій єдиній інтелігенції; вона од нас рішуче одвернеться і пристане до «Слова».

Я згоджувавсь, що справу світської незалежності і прогресивної літератури й політики в Галичині треба проводити обережно і без провокації проти попівства. А все-таки я стояв на тому, що нема резону навіть вузькоутилітарного зрікатись на користь клерикалізму не тільки європейських наукових і політичних думок, але й

ліпших традицій самого навіть галицького народовства 1862–1864 рр., котре, власне, через те й одпихнуло од себе «славістів», що ті почули світський дух в першій громаді народовців-козакофілів, котрі були й по професіям початками світської громади в Галичині. Розростаючись через приплід людей світських професій, із студентів, яких все-таки тепер єсть уже сотні, та із освітніших міщан та селян, котрих треба заінтересувати, порушуючи їх реальні інтереси і розширюючи їх світську науку, до котрої ж у них не може не бути інтересу, прогресивно-народовська громада стане спочатку на невеличкий та міцний ґрунт, котрий дедалі буде розростатися і до котрого потроху стане переходити також живіша й чесніша частина самого попівства. Згоджуючись із тим, що тепер чесний і розумний чоловік в кар'єрі попа може немало прислужитись народові як людина, котра попри богословію вкусила й світської науки, я все-таки вважав це зовсім нелегким ділом при нагніті, який іде на попа згори, від ієрархії, а надто в римсько-католицькій церкві. Галичина — не Сербія з її національною церквою, котра не має ніяких традицій панування. В Галичині навіть неможливий краєвий, національний клерикалізм; галицький клерикалізм мусить бути частиною австрійського клерикалізму, а цей став рішучо частиною ультрамонтанства, *ecclesiae militantis*

Romanae⁵² котра, окрім своєї звісної всесвітньої політики, спеціально в Галичині тягне просто навіть до того, щоб злити унію до останку з католицизмом, а руськість з полонізмом, — так що клерикалізм у Галичині консеквентно навіть іде до винародовлення русинів. В усякім разі клерикалізм в Галичині, безпремінно ультрамонтанський, веде до свого роду сепаратизму галицького од русинів навіть буковинських, а тим більше од українських, між котрими ні один з людей, власне, релігійних не пристане до ультрамонтанства, а люди думок безконфесійних (як більшість інтелігенції в Росії) не пристануть ні до якого клерикалізму. Побачивши, що українофільство в Галичині, тобто в єдиній країні, де воно може стати серйозним громадським рухом, поки в Росії нема політичної волі, являється з прапором клерикалізму, тобто культурної реакції, освічені українці вкінці відвернуться від українства і пристануть цілком до великоруських прогресивних напрямків. А без підмоги з російської України навряд щоб навіть формально-національний рух міг у Галичині втриматись і не вилитись цілком у мертвородне рутенство, котре, нарешті, й є дійсною основою й самого **славізму** . Так ліпше вже галицьким

⁵² Збори мілітаризованих римлян (*лат.*).

народовцям стати рішучо, хоч найпоміркованіше, осередком прогресивного напрямку європейсько-українського і потроху та безповоротно завойовувати для нього ґрунт в народі галицькім, а далі й у державі австрійській, поки прийде час і на Росію.

Звісно, я не міг переконати редактора «Правди», хоч мені показувалось, що він признавав слушність деяким моїм резонам. Моя програма, видимо, була для нього ризиковною. В усякім разі він згоджувався давати місце в «Правді» і статтям нашого напрямку і обіцявсь печатати далі мою почату вже працю («Література рос[ійська], великор[уська], укр[аїнська] і гал[ицька]), тільки з своїми увагами. Я проти останнього не мав нічого і навіть згоджувався на те, щоб полемічні уваги зоставались і в осібних відбитках, чого, зрештою, редактор не зробив. Так наша справа спеціально з «Правдою» мовбито влагоджувалась.

Гірше було зо справою програми Качали. Перш усього не тільки редактор «Правди», а й усі народовці львівські держали себе в цій справі так, що, як кажуть, і в ступі їх не спіймаєш. Ніхто з них не боронив цієї програми. Редактор звертав мою увагу навіть на те, що брошури Качали видані тільки як прилога до «Правди». Але й в той же час ніхто не згоджувався на те, щоб виступити проти тих брошур і навіть не згоджувались дозволити,

напр., мені написати свою думку в формі листа до ред[акції] «Правди». Найбільше довелося мені говорити про це з Корнилом Сушкевичем, до котрого навіть вислав мене редактор, сказавши, що він сам, власне, не самостоячий хазяїн у «Правді», котра залежить од громади, а тут найбільше має впливу К. Сушкевич.

К. Сушкевич показавсь мені чоловіком доволі енергичним (що рідко серед галичан, взагалі апатичних), досить бистроумним, але з умом більш аналітичним, ніж синтетичним, та ще й в додатку виправленим більше на адвокатський, ніж на науковий лад, і навіть на поверховно адвокатський лад: в крайній пригоді перескочити через річ, викрутитись софізмом, формалістикою, навіть не оглядаючись на те, що сам же недавно говорив. Коли я заговорив з ним про програму Качали (котра, нагадаю, приймала основи магнатсько-ультрамонтанської партії австро-польської в імені 16 мільйонів русинів, тобто й нас, російських українців), Сушкевич поспробував було відповідати мені таке: «Даремне Ви звертаєте увагу на такі речі! Мало хіба пишеться в нас дурниць? Я сам перший навіть не читаю більшої частини того, що у нас пишеться. У нас нема, власне, ні літератів, ні політиків. Отак іноді пише собі чоловік, що в голову забреде» і т. п. Коли мене не задовольнили такі резони, то К. С[ушкевич]

почав говорити й таке: «Вся наша політика — на піску, на вітер, бо наш народ не розвинутий. Власне, повід, з котрого пише Качала, — справа соймової чи безпосередньої репрезентації в раді державній, для народу нашого цілком пустий. Чи так, чи сяк, а русинам тепер у парламентах не бувати, а народовцям тим менше. Ну, а Качалі обіцяли 6000 ринських, коли він буде підпирати соймову систему, — він і згодивсь для того, щоб гроші ті віддати на народну просвіту, єдину справу в Галичині, варту серйозної уваги. «Та я б, — казав К. Сушкевич, сміючись своїм грубеньким сміхом, — та я б і за 300 ринських продав усякі сойми і парламенти наші». (Потім 6000 ринських, подарованих Качалою на просвіту в акціях якоїсь зал[ізної] дороги, й дійсно звелись на щось недалеко від 300 р.)

Подібним же способом перескакував К. С[ушкевич] і в справі клерикалізму. Спершу він навіть сміявся, коли я йому розказував, як другі народовці бояться втратити піддержку попів. «А як же, — казав він, — у кас у «Просвіті» (а тоді майже вся народовська політика й організація обмежувалась на тов[аристві] «Просвіта») все хочуть попів до себе притягти, а чого попам до «Просвіти» приставати? Яка їм користь з просвіти хлопської? Та мені не один піп казав просто в очі: **Ви хочете просвітити хлопа; аже ж коли хлопи,**

будуть просвічені, то ми, попи, підемо з торбами. Я й сам казав не раз нашим: робімо самі, притягаймо народ до себе просто, то й попи тоді самі до нас прийдуть». Але другим разом, коли я йому показував, як мало в виданнях «Просвіти» реального та світсько-наукового матеріалу, а як забагато церковщини, то К. С[ушкевич] повертав на таке:

«Ото-бо справжні фанатики Ви й єсть! Вам неперемінно треба попам роти позатикати. Ми толерантніші. Ми такі ж атеїсти, як і Ви, та ми всім волю даємо. Нехай і піп пише про своє; нехай друкують для народу церковщину, коли народ її любить, а згодом будуть реальні книжки й наукові».

Коли ж я питав К. С[ушкевича], коли то буде, чи виробляється план таких видань або чи не можна б нам, українцям, вкупі з «просвітянами» видати серію книжок, котра б давала популярну енциклопедію, викладену позитивним методом (я тоді вірував, що наша компанія, а надто молодші, про котрих мені писав один приятель середнього віку, зможуть виробити таку енциклопедію!), то К. С[ушкевич] починав говорити мені щось таке, що й зрозуміти було важко, але зводилось на те, що нічого такого, про що я говорив, «Просвіта» печатати не буде. І довго після того «Просвіта» (в котрій тоді К. С[ушкевич] явно первенствував) не хотіла печатати не тільки чогось такого, що б вело

народ до національного світогляду, а навіть майже нічого чисто утилітарного (про хазяйство, права і т. ін.), а коли я докоряв їй, напр., в «Киевском телеграфі», що вона нічого не дає народові, окрім «візантійських казок», то «Правда» відповідала, що так і треба, бо, мовляв, перш усього треба підняти в народі моральність, а тоді вже думати про речі практичні.

На ніщо зводились і мої розмови з К. С[ушкевичем] ще про одну справу, ініціатива котрої належить почасти мені, а почасти моєму віденському приятелю-кореспондентові. Пишучи для «Вестника Европы» ту працю, що появилася в 1873 р. під назвою «Русские в Галиции» і «Литературное движение в Галиции», я вкiнець допевнився в тому, як важко довідатись навіть елементарних досвідів про реальний стан життя галицького через недостачу літературних джерел. Обертавсь я листами до різних осіб, але пожитку було мало. Взагалі тоді і навіть на пізніше я дійшов до такого виводу, що **недостача знаття своєї країни є немов спеціальна ознака галичанина** [*Galiciansi sunt species gentium quae de patria sua minime sapit* ⁵³ *написав би я, коли б був таким*

⁵³ Специфічна риса галичан — не знати мінімуму про свою землю (*лат.*)

Герберштейном] .

В початку 1873 р. ми дописались з моїм січовиком-приятелем до того, що добре б було скористуватись зборами членів «Просвіти», щоб виробити програму досліду Галичини, поділити працю і приступити до пророблення частей тої програми. В прилозі я подаю лист того приятеля, де єсть і нарис тої програми, котру він хотів подати просвітянам. Тільки ж справа чогось затягалась і, видимо, зводилась на ніщо. Позаяк приятель радив мені поставити цю справу через Навроцького «в клубі у Сушкевича», то я, бувши у Львові, й обернувся з тією справою просто до Сушкевича.

Тільки ж з того нічогосінько не вийшло. С[ушкевич] не схотів подати програми до свого клубу навіть і тоді, коли автор її приїхав сам до Львова в часи мого пробування там. «Нема кому в нас робити; дайте спокій! Згодом поволеньки зробиться!» — ось таке відповів він. Переглянувши програму у прилозі, земляки побачать, що й досі нічого майже й не почато робити з того, що ми пропонували, окрім «Бібліографії І. Левицького», та почасті книжки Павлика про читальні, та деяких оглядів В. Лукича та В. Коцовського в самі останні вже роки.

Через кілька днів після того, як я приїхав у Львів, набігла туди несподівано для мене зовсім нова, дуже важна праця. Сушкевич прочитав мені

лист з України одного старого українського патріота, давнього мого знайомого, котрого я не бачив більше десятка років, котрий був перед тим у Галичині й розмовляв зі львівськими українофілами про громадські справи і дав себе переконати, що справи ті не посуваються наперед єдино через бідноту галицьку на гроші. Вернувшись у Росію, патріот цей зібрав кілька тисяч рублів, котрі й мусили незабаром прибути у Львів, але з умовою, щоб вони поступили не до приватних осіб, а до публічної інституції, котра для того мусила бути заложена. Патріот прохав, щоб зараз же галицькі народовські нотаблі приступили до редакції статуту такого товариства і щоб в тій редакції взяв участь той пан, що привезе гроші, а також і я. Незабаром явивсь сподіваний українець і показав нам у «Бесіді» пачку 6000 рублів. В той же час над'їхав згаданий приятель-січовик, а по ньому й Євг. Желехівський. Кілька разів збирались ми для нарад над статутом нового товариства, котре поклали назвати Тов[ариство] імені Шевченка.

Я вже не пам'ятаю тепер деталей цього статуту, котрого конечну редакцію мусив виробити К. Сушкевич як юрист, але головні точки, на котрих найбільш напірали два росіяни і котрі підпирали молодші галичани — січовик і Желехівський, були:

- 1) щоб товариство мало переважно науково-літературну ціль, причому й направляло б

свою працю перш усього на дослід народного життя на Україні, 2) щоб доступ до нього був найлегший для кожного русина і щоб адміністрація його була якнайбільше поставлена в зв'язок з загалом членів, 3) щоб спеціально були прибрані способи для того, щоб і позагалицькі, і позаавстрійські українці могли мати якнайбільше участі в товаристві, аби воно було інституцією дійсно **всеукраїнською**.

Нехай цікавий читач порівняє ці наші точки з тим статутом, з яким на ділі товариство вступило в життя і котрий був вироблений після того, як ми, два згадані українці-росіяни, виїхали з Галичини, а далі нехай пригада всю практику Товариства ім. Ш[евчен]ка, а найбільше в перші ж роки його існування і, нарешті, недавні наради про його реформу, і тоді судить, чи слухні, чи не слухні були повищенаведені точки. Я ж в слідуючій голові розкажу, які наслідки викликало на Україні те, що ті точки статуту Тов[ариства] Шевченка, прийняті всіма членами первісного редакційного комітету, були зараз же по нашому від'їзді зі Львова зломлені львівським народовським кружком, котрий виробив офіціальний статут товариства і забрав у свої руки те товариство.

Оце, власне, були найважливіші справи, про котрі я розмовляв на цей раз у Львові з корпусом

народовців, мовбито *ex officio*⁵⁴. Але, окрім того, бували часті розмови більш приватні, особисті з тим чи іншим з народовців, хоч і вони все повертались до справ загальних.

Варто було б спом'янути про знайомство з Федьковичем, та про це я написав осібний мемуар для пр[офесора] Смаль-Стоцького, то й не хочу тут розказувати те ж саме вдруге. Скажу тільки про загальне вражіння, яке зробив на мене тоді австро-руський Шевченко.

Федькович видавсь мені капіталом, котрий і сам себе не вміє вжити як слід, і ті, що навколо нього, не вміють, і котрий через те просто щодня пропадає і навіть деморалізує громаду приміром свого пропаданя. З глибоким жалем зоставались ми з жінкою всякий раз, коли виходив од нас Федькович — а заходив він до нас частенько, хоч усі говорили про нього як про дивака та відлюдка. Та що порадити, ми не знали...

З других львів'ян до нас частенько заходили Володимир Ганкевич і ще один молодший галичанин-літератор, котрий і мене не раз закликав у свою невеличку господу. Обидва були люди симпатичні, хоч літератор був трохи дразливий

⁵⁴ З обов'язку, по службі (*лат.*).

(Poetarum irritabile genus^{55!}); до того літератор був чоловік досить працьовитий, що, як звісно, не часто трапляється в нашій расі. Не раз він мені читав свої твори й переклади. В перших я не дуже смакував, може, через те, що вони були найбільше поетичні, а нам, російським українцям, поезії з галицькою акцентацією майже всі видаються якоюсь чудною прозою більш, ніж поезією. Через що це так — не скажу, хоч пісні народні галицькі не роблять на нас такого вражіння, а здаються нам такими ж, як і наші. Бачачи працьовитість літератора, я радив йому взятись систематично за переклади на нашу мову ліпших творів, напр., німецької нової літератури, і, відповідно своїм поглядам на натуральність зросту нашої літератури **знизу вгору**, радив перекласти напочаток «Шварцвальдські оповідання» Ауербаха. По тому, як скривився і замислився літератор, коли я таке сказав, в мене пробігла грішна думка, чи знає він те оповідання. В усякім разі він з явною нехиттю відповів мені: «Хм! Ні! Я до таких речей не маю смаку! Мені так якби що-небудь класичне!»

Володимир Ганкевич явно симпатизував з думками, котрі я висказував, згоджувався часто з моєю критикою галицьких справ, але більше на

55 Поетам властива дразливість (лат.).

самоті, а при других, «авторитетніших», більше мовчав, а іноді й озивавсь за ними, причому зараз видно було в аргументації його адвокатську виправу — не таюсь, страшенно мені прикру. Але в чому Ганкевич був великий, безповоротний радикал для тодішнього галичанина, так це в жіночій справі. Він з ентузіазмом говорив про російських жінок, про їх освітаність, рівність з мужчинами і т. ін. «Ніколи не ожениюся з галичанкою, — казав було він, — ні з русинкою, ні з полькою. То якісь ляльки, а не люди».

Одного разу ми сиділи вдвох у літератора. Розмова зійшла на клерикалізм.

— **Я вільнодумний**, — сказав літератор, — **але релігія потрібна для моральності хлопів і кобів.**

Ганкевич не видержав:

— Е, ні вже, — каже, — або для всіх, або вже ні для кого! — і почав оступатись особливо за жінок, що, мовляв, освічена жінка нічим не різниться од освітаного чоловіка.

— Ну, скажіть мені, — сказав через кілька хвилин літератор, обертаючись прямо до мене, — чи у Вас завше так, як ось я бачив отут. Зайшов я до Вас у готель, Вас не було, а Ваша жінка розмовля з NN (січовиком, що приїхав саме тоді до Львова). Оце Ви підете на лекцію чи де, а жінка Ваша може сама приймати мужчину?!

— А чому ж ні? — запитую.

— І Ви не боїтесь?!

— Чого?? — запитую сміючись.

— Ну, я б боявсь! — одказав літератор.

Ганкевич почав гаряче доказувати:

— Коли жінка по своїй волі, знаючи чоловіка, йде заміж, а чоловік теж по волі вибирав собі жінку, то чого їм не вірити одне одному і т. п.? Де більше сторожі, там більше й неморальності [*Коли не помиляюсь, Ганкевич перед тим побував трохи в Росії.*].

— Та може, й так... А тільки я б завше боявсь лишити свою жінку саму з мужчиною, — сказав літератор і замислився.

Треба, зрештою, сказати, що був один пункт, на котрому усі знайомі мені народовці були радикали, — це справа перевозу в Росію цюріхського «Впереда», не глядячи на його нігілізм. Кілька днів передо мною проїхав через Львів С. Подолинський і привіі цілих дві скрині «Вперед[а]» і деяких брошур того ж характеру. Він успів роздати декому з народовців по екземпляру нової книжки, цілий зміст якої був навіть для мене секретом, бо, бачите, цюріхські конспіратори казали, ще не треба нікому показувати за границею, аж поки не перевезений буде перший транспорт у Росію. Тільки дорогою з Цюріха до Мюнхена С. Под[олинський] признавсь мені, що між його

пакунками їде «Вперед»; і, виїжджаючи поперед мене з Мюнхена, питав мене, з ким би у Львові вмовитись, щоб поміг перевезти через кордон ті пакунки, про що розмовляли зі мною впередчики й у Цюриху. Я дав йому кілька адресів і візитових карточок, хоч особисто сам Подолинський знав у Львові більше людей, ніж я, бо він їхав у Цюрих через Львів і Відень. Але Подолинський казав, що моя рекомендація допоможе йому ві Львові *[З того, що розказано в попередній голові, а також в моїй книжці «Историческая Польша и великорусская демократия» видно, в чім я сходивсь, а в чім не сходивсь з кружком впередців, але я вважав своїм обов'язком помагати розширенню в Росії всякого вільного слова, тим паче, що я сподівався, що наш гурт матиме в Галичині чи так чи сяк і свій орган. В справі відносин моїх спеціально до С. Подолинського, про котрі навіть напечатано лист його батька в «Русской старине», я мушу сказати, що С. П[одолинський] ніколи під моїм впливом, власне, не був. В 1870 р. я бачив його раз чи два в Києві в одному кружку молодіжжі, де Зібер читав свої реферати про Маркса; потім я в початку 1873 р. дістав од нього з Цюриха лист, в котрому він прохав у мене згаданий реферат про Шевченка, далі він мені прислав літографовану програму «Вперед[а]», на котру я послав свої уваги, не згідні з многими точками загальними і спеціально в*

польській справі. Про це ми спорились не раз і в Цюріху, але С. Под[олинський] залишався впередчиком досить переконаним. Опісля вже він починав зближатись до моїх поглядів, але наші публічні взаємини були більш у тому, що С. П[одолинський] поручав мені друкувати його готові праці, котрі я іноді мусив місяцями поправляти — в якому змислу — чи в гострішому, чи в поміркованішому, читач побачить в свій час. На друк тих своїх праць С. П[одолинський] вислав мені гроші по рахунках друкарень.

Коли ж в 1879 р. С. П[одолинський] зачав видавати своїм коштом періодичну «Громаду» (проект, котрому я довго протививсь, — покликаюсь на М. Павлика) і коли розлютовані за те його родителі (про котрих С. П[одолинський] завше казав мені, що вони знають і навіть в основі поділяють його погляди) здумали покарати його, мов малу дитину, і залишили його без грошей, так що по смерті свого першого сина С. П[одолинський] навіть телеграфував мені, щоб я вислав йому 100 фр[анків] на похорон, і потім незабаром заболів, розстроєний, між іншим, і тією мукою, яку йому завдали освічені і багаті родителі його, то він залишив за своєю «Громадою» довгу 900 фр[анків], котрий я й виплатив сам. Пишу це не для того, щоб убільяти себе від болота, кинутого на мене родителями С. П[одолинського] в «Русской

старине», а для характеристики тих російських кругів, до котрих належав батько С. Подолинського, один з поетів «пушкінської плеяди». Додам, що С. П[одолинський] був єдиний син у своїх родителів і що маєток їх, котрий вони так берегли, купив у них бувший київський ген[ерал]-губ[ернатор] Чертков, орган котрого «Киевлянин» приймав досить велику долю в нагінці на С. Под[олинськ]ого і на мене з приводу періодичної «Громади» якраз перед тим, як влагодилась оця спродаж.] .

Приїхавши у Львів, я довідався, що справа перевозки «Впереди» досить там звісна і всі до неї показували симпатію. Декому я заявив своє здивування і почув відповідь: «А нас що то обходить? До наших соціалізм не пристане, бо в нас соціальної квестії нема». Таке, між іншим, казав і К. Сушкевич.

Через кілька часу й галицько-польська преса, і, власне, такий «Dziennik Polski» навіть з превеликою похвалою говорив про «Вперед» і про російських «соціальних революціонерів» як про «єдиних чесних москалів». Я тоді більше зрозумів галицьку логіку. «Против Москви й соціалізм добре, а до нас він не пристане, в нас соціальної квестії, мовляв, нема!»

Тільки ж який голос підняли ті ж самі польські газети, а з ними вкупі й русини-народовці

з «Правдою» на чолі, коли трохи згодом поліція зачепила кількох русинів, а у них знайшла видання впередські і українські книжки соціалістичного характеру, а в одного знайомого їм і мені росіянина також листи з редакції «Вперед»! Але ця історія належить уже до дальших голів моїх споминів. Тепер я тільки зверну увагу читачів на те, що, власне, львівські народовці, котрі противились ширенню моїх думок культурних і громадських як мовбито нігілістичних, прийняли й ширили безпечно ті самі російські твори, в котрих соціалізм вилився у такій, власне, формі, з якою я не міг солідаризуватись, між іншим, і як свідомий українець, і з котрими мусив навіть полемізувати спершу усно, а при першій змозі й печатно. Звісно, вони думали, що «проти Москви» все можна, хоч і в Москві, тобто в Росії, єсть же й українська молодіж, котрій приходилось вибирати між «Правдою» і «Впередом». Але вони не подумали, що «Вперед» же буде ширитись і серед галичан, котрим теж прийдеться рівняти його з «Правдою» ж... Познакомившись досить з народовцями, я схотів заглянути й до «славівців», хоч і знав зарані, що я там знайду. Я поклав зовсім обминути публіцистів партії, бо бачив у їх заходах явно вже антипатичні способи прямого доносу, та ще й на два боки: у Відень, і в Москву (у народовців донощицька струна тоді ще майже зовсім не бриніла), і поклав

подивитись тільки на «Народний дом» та познайомитись з одним ученим партії. В «Народному домі» я знайшов, консерватора (пок[ійного] Палюха), і він мені відповідав на питання про бурсу, про видатки на добродійні цілі, але головного для мене, музею і бібліотеки, не показав. Каже: все непорядковано. А коли буде впорядковано? Не звісно; нікому працювати.

Ученого я застав у Святому Юрі. Він прийняв мене боязненно і не через те, що я був би то українофіл (здається, він про мене, яко такого, не чув), а як російського чиновника. Скоро по привітанню він почав мені жалітись, як «принаслідують» поляки всякого русина, котрий має стосунки з росіянами, і ніяк не хотів згодитись з тим, що я йому казав, тобто що тут, між іншим, винні й самі ті русини, бо вони роблять самі якусь таємність зі своїх взаємин. «Коли Ви, як кажете, ніяких цілів політичних не маєте, а тільки наукові та національні, — казав я, то й поставте їх одверто та й показуйте зуби кожному, хто на вас кинеється, то потроху й привикнуть та й перестануть чіплятись». Учений на те почав мені вираховувати, скільки він потратив на тому, що його обійшли посадами, на котрі він мав право, і все лиш за те, що його вважають за «москвофіла». Рахунок був чималий.

— А що я за те з Росії дістав? — спитав

учений мов про себе і потроху перейшов до своєї
любимої праці, до якогось
географічно-археологічного словника і дійсно
ожививсь, коли заговорив про це.

Показав він мені й кілька уривків тої праці. На мене повіяло духом антикварів XVI–XVII вв., з тою різницею, що у них, а надто у італ'янців і голландців, було більш Живого нюху або хоч артистичного чуття та архітектурного інстинкту. А тут якісь шматочки без початку і кінця, без провідних ниток, немов миша нагризла кавалочків, серед котрих іноді виявлялись і дорогі.

— Ну, ось я показував свою роботу графу Уварову, — казав учений своїм язичієм, — питає, чи не можна б у Росії видати її, так він нічого не сказав. От Вам і Росія! А тут «яринаслідують».

«Вот вам и настоящие русские!» — думав і я, прощаючись з галицьким ученим. Посадити б його справді серед **«русских учених»** в Петербурзі або в Москві — чи признав би там його хто-небудь за свого? Я пригадав собі те, що мені розказували професори одеські про той сюрприз, який зробив серед них і своєю мовою, і своїм змістом лист Головацького, котрого слов'янофіли й міністр Толстой хотіли було посадити в Одесі на кафедру **«русского языка и словесности»**, і як сам Толстой, котрий случивсь на той час в Одесі, побачив, що така професура в Росії може бути справжнім

скандалом, і сказав, що для Головацького він має «другое назначение». А цей новий екземпляр «настоящего русского» із Св[ятого] Юра перевищав усе, чого навіть я міг очікувати.

Пора вже було їхати додому, так треба було діждатись пакунків з книгами, надісланих з Гейдельберга. Щоб заповнити час, я почав оглядати деякі місцеві «достопримечательности». Коли чую, що вже скінчилися гімназіальні вакації, незабаром почнуться лекції в гімназіях. (А в університеті ще ні, через що, між іншим, в цей проїзд я не бачив у Львові ні університету, ні його професорів). На «Бесіді» я побачив кілька нових лиць, але вже ніколи було й знайомитись з ними. Одно тільки мене зацікавило іменем, котре було підписане, між іншим, на одній досить радикальній брошурі, виданій в 60-ті роки. Мені сказали це ім'я, показуючи на круглоликого мужчину за карточним столом у «Бесіді». Поки я стискав йому руку, він, якось по-солдатському витягшись, сказав мені, мов командиру:

«Скажіть, будьте ласкаві, щоб на мене не накидали іншого громадського діла, я хочу викінчити граматику; я вже раз писав був, так вони десь згубили в «Просвіті».

Я не знав, що й відповісти, і потім, буваючи в Галичині, якось боявсь і приступитись до цього чоловіка і не сказав з ним і п'яти слів, тим паче, що

мене остерігав од нього й Куліш, котрий мав з ним стосунки в 60-ті роки. В 1876 р. цей же самий муж напечатав мені чимало компліментів за «Передне слово» до повістей Федьковича, коли воно вийшло окремою книжкою в Галичині. Тільки ж слідом за тим, коли через арешт галицьких «соціалістів» в 1877 р. з мого імені зроблено було страхопуд в Австрії, той же самий чоловік напечатав на мене особистий пасквіль, в котрому розказував, як я, мабуть, чи не посланий російським урядом, змагавсь затягти львівських народоців у московський нігілізм, як вони зірвали зі мною всякі відносини й як я тоді почав наводити на них поліцію австрійську і т. ін. Я згадую цього чоловіка і ці деталі, котрі радий би був проминути, для того, що й вони мені здаються характерними: в Росії ні серед москалів, ні серед українців я не бачив ні того способу пошани, з яким говорив зі мною той чоловік, ні такого, власне, сорту пасквілів. А в Галичині бачив не раз і чув про такі речі од других теж не раз...

Днів за два до виїзду, почувши, що лекції в гімназіях уже почались, я спитав двох учителів руської гімназії, чи можна мені прийти до них на лекції. «А чому ж?» — кажуть. І ми вмовились про години.

Коли це в «Бесіду» входить нова особа. Мене підводять: «П[ан] директор руської гімназії». Я

дуже радий і кажу йому про велике щастя, що я таки не виїду зі Львова, не побувавши в руській гімназії, єдиній на світі з нашою викладовою мовою.

— От, — кажу, обертаючись до професора, котрий мене рекомендував, — добродій NN дозволив мені прийти завтра о такій-то годині на його лекцію. Сподіваюсь, що й Ви позволите, — прибавляю з формальної віжливості.

— Ні, — каже, — не можна без дозволу шкільної ради!

Мене мов водою облито. Та й професори змішались, а один замітив, що, певно, можна й без шкільної ради.

— Ні, ніяк не можна!

Я просто ухам своїм не вірив. Скрізь, — в Німеччині, в Чехії, в Італії, Франції, Швейцарії, — досить було мені увійти в школу, обернутись чи до директора, чи до вчителя, сказати, що я сам професор, або показати карточку, то всі двері мені були відчинені, все мені показувано, давано статути, справоздання, програми і т. ін. А тут я приїхав до єдиної гімназії з моєю рідною мовою — і зась!.. Кажу це все пану директору.

— Не можна без шкільної ради, — відрізує коротко й сухо. — Напишіть у шкільну раду.

— А коли відповідь можна получитьи?

— За тиждень або за два.

А я позавтраму мусив виїздити зі Львова у Київ, куди й так уже спізнився!..

Додаток

Лист січовика до М. Драгоманова. Відень, 22 квітня 1873 р.

Високоповажні Михайле Петровичу! Хвалився я, що до неділі Вам писатиму, а тут второк вже наскочив, і я взявся за письмо, і не знаю, чи зовсім толково воно вийде, бо дуже утомив мене кашель і морочить голову, зовсім нездорово починається сей рік у всіх і всюди. От і Кістяківські до сьогодні рана мусили сидіти у Відні, і для дітей», і самі, виносячи вплив острого та якогось наче їдкого весняного воздуха, поки з нічлягами у Кракові і Львові вирушили на Україну. Добре Ви ворожили Кістяківському; я і другі таки закохались в Александра Федоровича, у твердий завіт поклали держати з ним переписку іменно етнографічну, в предметі народних юрид[ичних] обичаїв. Розуміється, що записана тут праця в Галичині ще й не починана, бо готових вона людей, спеціалістів вимагає. Ще раз дуже Вам дякую за знайомство з Кістяківським. Через нього я й передав листи з інструкцією і адресами щодо виставки в Київ і

Харків для дальшого розширення.

Зганув я оноді про потребу сходин наших людей у Львові. Пристаючи на Вашу раду зробити сходини при зборах «Просвіти», додаю ще короткий програм тутки і шлю його Вам з просьбою, коли він і по Вашій думці буде, толково і ясно пересказати Навроцькому, а той при случаю, напр., в клубі у Сушкевича людей добере і працю розправить, щоб богдай уже раз розпочалась і в Галичині умна робота. Сего ради пропоную з'їздові в основу політичного будучого органу розібрати між себе слідуочі праці:

1. Статистика Галичини на тлі загальної (Інвентар). (Навроцький, В. Ганкевич).

2. Викуп землі селянської (історія землевладіння перед 48 р. і по[сля] (Качала, я).

3. Історія шкіл народних (Федорович, Заячківський старий, О. Слюсарчук).

4. Історія асоціацій громадських, народних товариств, інститутів, фондів (Остап Лівицький).

5. Історія уніатської церкви і її управства (Никола Січинський, Дан. Танячкевич).

6. Огляд політики (публіцистики) галицької (Андр. Січинський, О. Терлецький).

Першим ділом було би згромадити і прописати чисто самі джерела, автентичні за порядком, оставляючи на боці рекримінації і жадання на підставі догадів і позорів, оставляючи

про дефінітивну програму заключення прями. Політику треба підняти на ступень поважної науки, котра з другими помагає порядкувати людські взаємини, стати виразом видосконаленої асоціації, ступаючи по всіх вітях її. Для кожної віті треба окремого чоловіка, спеціаліста, писателя з визначеним полем. Ряд таких праць, появившись поки в «Правді», приготував і видав би «програму політичну Галичини» з новим її органом. При нїм стояли би редакторами повищі люди.

Приготувавшись трохи, раді б вступати у взаємини з радикалами великоруськими, не то з українськими, і тут Ваша поміч буде необхідима. Бо не обійшлося би без односторонностей і екстремів серед нашої громадки, котра, як Ви, бачивши малу ще силу українсько-індивідуального ходу (по-вашому, центрифугального), хоче його раціонально скріпити, та зперед поривів денних страстей мусила б через добру половину пусто зруйнувати сили без, хай скажу, уніоністичної тангенти при сепаратизмі, без гуманного світла на національність. Думаю, що не тільки істота, але й сама технічна часть журналів, як «Петерб[ургские] вѣдо[мости]», була би взором для львів'ян, готовлячись до основання свого органу, і тому, як будете писати Навроцькому, не забудьте акцентувати, щоби «Бесіда», коли ще «Вѣдом[остей]» немає, скоріш їх виписала. На

початок почав я уже переписувати для «Правди» Ваш «Викуп землі крестянської» яко двер до такої ж статті про Галичину. Австрійські матер'яли до цього і всіх повищих тематів несказанно розсипані, увесь обшар — дике поле.

Дуже цюріхські (Подолінський Сергій) клопочуться основанийм слов'янської читальні у Відні, а не можуть чи не хотять з переписки спізнати, як дуже сему противні тутешні услов'я.

Як здоров'я Вашої пані, їй клонюся низенько. Вашу руку стискаю сердечно.

З поводу першого уступу повисшого листа варто б було розказати дещо про побуток за кордоном Кістяківського, про те, як він перед виїздом за границю з Росії в 1871 р. обіцявся щиро прилучитись до української праці, з яким ентузіазмом виголошував мені ті обіцянки в Гейдельберзі, як гарячивсь при тому, що я йому розказував про «Січ» віденську, як зачарував січовиків своїм українофільством, чужим від московської примішки, котра не подобалась січовикам у мене, наприклад [*«Александр Хведорович походить серед нас, як лев», — писали мені з «Січі».*], а потім про те, на чому скінчилась уся та загранична гарячка, коли повернувся наш українофіл додому. Та це все, хоч дуже характерне для психології українофільської, входить більше в мої російсько-українські спомини, ніж в

австро-руські. Скажу тільки небагато, щоб пояснити слова мого кореспондента.

Розмовляючи й переписуючись з галичанами, я запримітив, що зростові серед них, навіть серед світських, щирого демократизму й прогресизму шкодить догматична формалістика юридична не менш богословської. Я думав, що ширший еволюційний погляд на право, в зв'язку його з загальною еволюцією громадського життя й думок, а також студії т. зв. народного, побитового права (*droit coutumier*, **обычное право**, як кажуть у Росії) розширить у галичан їх громадський світогляд і допоможе серед них зросту правдивого й реального народовства. В Росії саме тоді почали пильно братись за «обычное право» і спеціалісти й дилетанти, і серед того заходу українцям (Чубинському, Єфименку, Кістяківському і др.) належала, мабуть, чи не передова роль. Не можна було знайти чоловіка, придатнішого над Кістяківського, щоб зацепити такі ж студії з усіма їх аксесуарами й наслідками серед галичан. От про це я й «ворожив» із Кістяківським, як він переїздив додому з Неаполя через Флоренцію на Відень і Галичину, із січовим кореспондентом, до котрого я писав про К[істяківсько]го. Як видно з листа січовика, ентузіазму і планів не бракувало з обох боків. Але все те не привело ні до яких практичних наслідків. Галичани матеріалів ніяких

К[істяківсько]му не послали, а К[істяківський], наскільки мені звісно, зав'язаних у Відні взаємин не піддержав. Скажу при нагоді, що й до цього часу на полі студій нар[одного] права в Галичині не зроблено нічого. Років з п'ять про це було знову знялась розмова в «Академ[ічному] братстві»; мені писали звідки про вироб програми студій нар[одного] права, економії, особливо спілок, я послав туди колекцію дотичних російських видань, та з того рівнісінько нічого не вийшло, хіба що й моя колекція розрізnilась, так що тепер нема її ні у мене, ні у кого. Навіть готова вже трохи не від 10 років зводна праця М. Павлика про народні економічні спілки в російській Україні, праця, котра мала появитись в виданнях «Просвіти», десь застрягла. Чув я, що мудрі голови навіть перелякались її, бо, мовляв, спілка-асоціація, а це ж соціалізм, а далі нігілізм, атеїзм і т. д., і т. д. і небезпечне перед святим Юром, поляками, «Червоною Русю» і т. д., і т. д.

З програми січовика § 1–6 видно ясно, яку працю наміряли ми закласти серед народовців. Я додав до пунктів січовика ще два: бібліографію і біографії. Як згадано було вище, увесь той план зоставсь невиконаний.

Згаданий в листі мій «**Викуп землі крестянської**» були мої замітки, котрі я зробив наскоро по таким матеріалам, які знайшлись у мене

під рукою в Флоренції, по просьбі січовика, котрий хотів собі пояснити емансипацію й аграрний стан селян на Україні. Січовикові ті побіжні замітки видались джерелом досвідів, і він запропонував помістити їх у «Правді», поповнивши їх матеріалом про Галичину, а я забажав, щоб додати й буковинський, і угро-руський матеріал. Справа та так і зосталась невикінченою, і вже аж через три роки, коли С. Подолинський попрохав мене виредагувати його брошури про хліборобство, то я, здобувши статистичні деталі про Галичину від Волод. Навроцького і розшукавши дещо по німецьким джерелам про Буковину і угорську Русь, помістив у ті брошури огляд аграрного стану різних кутків нашої батьківщини.

Цього, думаю, буде більше ніж досить для того, щоб пояснити долю наших з січовим приятелем заходив коло впорядкування студій над «Vaterlandskunde»⁵⁶ в австрійській Русі. З поводу останнього уступу листа січовика про слов'янські плани цюріхчан, а власне, С. Подолинського, варто сказати кілька слів.

Тоді саме в Відні, Швейцарії й Парижі вироблялись початий тієї сербської радикальної партії, про котру тепер стільки розмовляють по

⁵⁶ Вітчизняні знання (вісті) (нім.).

всьому світі. Початки ті виходили з кружка Светозара Марковича, котрий був у близьких взаєминах з російськими соціалістами і навіть спершу був просто учеником Герцена, Чернишевського, Бакуніна і т. ін. Але Св. Маркович умів самостоячи переварити ідеї їх і приложити до обставин своєї власної землі і виробив собі оригінальну політичну філософію, в котрій досить органічно зілляв космополітично-прогресивні тенденції з національними змаганнями сербів, і поставив соціалістичні аспірації на ґрунті готового демократично-задружного побиту сербського народу. (Див. найбільше його **«Србија на Истоку і Чтире чланки»**). Молодші приятелі і ученики Св. Марковича, котрі пережили його, вмiли дальше піти по його дорозі і вмiли зостатись радикальними поступовцями, а при тому й реалістами, чесними опортуністами, коли можна так сказати, і стали тепер справді народною і при тому могутчою партією в Сербії.

С. Подолинський, хоч був впередчиком, але при тому був занадто українець, щоб не симпатизувати таким пробам локалізування інтернаціонального соціалізму. Окрім того, були в Цюріху деякі інші росіяни, між ними й кияни, котрі ближче стояли до бакуністів, ніж до лавристів, і через те почасти й поділяли традиційний панславізм Бакуніна, котрого старий агітатор, ще

живший тоді в Локарно, ніколи до кінця не залишав. Ось на якому ґрунті основувались цюріхсько-українські плани впорядкування слов'янської взаємності і у Відні.

Як видно з листа січовика, ті плани не знайшли собі у нього, та й взагалі у віденських галичан, симпатії. Через нехіть галичан звичайно розбивались усі наші тодішні й пізніші заходи — оформити й уміцнити взаємини наші з сербськими радикалами, про що не раз знімалась розмова й опісля, в часи, коли С. Подолинський їздив (в 1875 р.) в Чорногорію через Відень і коли, в 1875-76 рр., українці їздили добровольцями в герцеговинсько-сербське повстання і один з них, Софрон Круть, перекладав і перероблював на нашу мову твори Свет. Марковича. А тим часом близькі взаємини наші з сербськими радикалами, думаю, не zostались би без корисного впливу й на народовський рух в самій Галичині.

Само по собі лізе тепер мені під перо порівняння того руху з радикальним у Сербії. Оскільки слабішим видавався сербський кружок Св. Марковича в 1870–1873 рр., напр., од клубу К. Сушкевича. А яка різниця тепер!.. Що то значить.

«Не лукавити, а просто йти!» — як сказав один поет, зрештою, не сербський, а наш...

Женева, 4 юня 1889.

Частина четверта

Дипломатія з правдянами. Австрійські русини на археологічному з'їзді в Києві. Бібліотека «Січі»

Ось ми в Києві!.. Багато було для нас в цьому слові, та не місце мені розводитись про те в австро-руських споминах. Я розкажу про Київ тільки таке, що просто мало стосунок до Галичини або поясня мої галицькі стосунки. В Києві я знайшов гуртик старих товаришів значно збільшений та, окрім того, чималий гурт молодіжі з українським напрямком, або навіть два гурти; один найбільше з студентів історико-філологічного факультету, другий, численніший, з ріжних; перший звали звичайно **словарникам** и, другий, не знаю чого, **общиною** . Обидва претендували на ім'я **молода громада** і не дуже-то мирились проміж себе. Мене більше інтересували перші, мої будучі слухачі. З тими я й більше познайомився.

То були молоді люди досить щирі, але трохи в'ялі, може, через те, що були переважно з духовних семінарій і через те старіші віком, ніж звичайно

наші студенти з гімназистів. Вони досить примірно працювали над лекціями й над вибором слів до українського лексикону (праця, зрештою, плачена); деякі поробили інтересні праці по історії України по вказівкам професора, але загального образування, навіть історичного, мали не багато; більша частина, навіть не знала й не чула потреби знати європейські мови. Звісно, політичне образування їх було зовсім слабе. В так званих **радикальних** (соціалістичних) кружках молодіжі, по крайній мірі серед провідників, того образування було **тоді** далеко більше, хоч воно було й однобічне, бо зводилось на саму економію та почасти на філософію позитивного напрямку — наслідок впливу столичних «кружков самообразования» і «книжних складов» 1869–1872 рр. [Для генези кружків в тодішній київській молодіжі приведу кілька слів з листа одного старого приятеля з р. 1871: «Юных сил не видно, да и откуда рождается им? Неужели от таких бесплодных смоковниц, как Х. У. (проф[есора] іст[орико]-філолог[ічного] фак[ультету]) et tutti quanti? 57. Социологии в Киеве, как и везде, много: все лучшие силы там. Но с какого пункта должна идти машина прогресса — с социального или

57 і всіх тому подібних (*ит.*).

національного — вот вопрос, о котором можно бы поспорить с Вами, Михаил Петрович. И NN передает о чехах то же самое, что Вы, с тонкою наблюдательностью и в осязательно убедительных формах передаете в своем письме. С фактами и я согласен, но с толкованием — никак.» і т. д.] В «общине» було немовби більше широти думок, та все-таки було багато туману та таки й поверховності; «общинники» стояли якось посередині між археологією і лексикографією словарників і соціальною економією радикалів і притому не вглублялись ні в одну, ні в другу. Проти радикалів вони були досить ворожо настроєні (а словарники ще більше); вони звали звичайно радикалів **поперечниками**, мовляв: діаметрально противні.

Тут було чимало кружкового антагонізму, якогось несвідомого, котрий здибається скрізь між студентськими кружками, була й резонна доля реакції проти доктринерства й нівеляторства рос[ійських] радикалів, та була й велика доля необразованості, нерозуміння соціальних справ, нерозуміння, котре теж змагалось виробити й собі своє доктринерство, свій фанатизм, так що мені навіть прийшлося не раз доволі різко «осаджувати» просто реакційні виходки словарників проти поперечників і навіть рішуче запротестувати проти цього слова. Коли мені замітили, що радикали

зовсім не хотять знати українства, я відповідав, що, значить, вони тільки плохі радикали, бо радикал, котрий на Україні не признає українства, єсть недодумавшийся радикал, так само як і українофіл, котрий не додумавсь до радикалізму, тільки плохий українофіл. Ця фраза більше дивувала молодих громадян, ніж була їм зрозуміла. Зате один зі старших приятелів підхопив її і переказував її й по кружках радикальних, з котрими він мав стосунки. Сміючись і вживаючи одну з фраз адвоката Спасовича, тоді круживших по Росії, він казав: «Др[агоман]ов замислив **общий кавардак** : вивернути догори ногами й злити в одно радикальство й українофільство». Добре характеризує політичне образування тодішніх українських кружків, що цього приятеля за його радикалізм, приміром, звали Гамбетою і здивувались, коли я раз сказав: «Нащо ганьбити доброго чоловіка, прикладаючи до нього ім'я цього крутія, котрий сам не зна, чого він, власне, хоче, окрім кар'єри?» Та так мій бідний приятель, чесніша душа, покінчив і життя своє з іменем шефа французьких опортуністів!

Зрештою, общим кавардаком і взагалі біжучою політикою в Києві я займавсь мало: курс в університеті і праця коло «Исторических песен малорусского народа» та в «Юго-зап[адном] отдел[ении] геогр[афического] общества» забирала

у мене майже весь час. Окрім того, я хоч і нажив собі репутацію політичного агітатора, та дійсно ніколи не мав ні здібності, ні смаку до прямої політичної агітації і ще менше до її рутини: партійна (в Росії — кружкова) дипломатія, конспірація і т. д. мені були завше навіть прикрі. В політиці я завше покладав найбільше ваги на **політичну науку**, котра мусить вияснити людям напрямок і ґрунт їх громадської праці, а способи праці кожна особа чи кожний громадський елемент знайде собі сам відповідно до своїх сил, природи й обставин; через те я з свого боку старавсь, наскільки було сили моєї, викладати сурийозно науково й спокійно свою частину політичної науки (історії) з кафедри й літературно [За 3 1/2 семестра, в котрі я викладав в К[иївськiм] університеті, поки мене з нього вигнав гр[аф] Толстой, я вспів пройти: огляд історії, історіографії і історії філософії переважно класичних народів, первісну культуру (людей іскопаємих і диких) і почав історію народів старого Востоку. В петербурзьких журналах вспів я напечатати: «Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI и XVII в.», «Новокельтское и провансальское движение в Франции», «Народные наречия и местный элемент в образовании», «Евреи и поляки в Юго-Западном крае»; в Києві я дав реферат в «Географ[ическом] обществе»:

«Отголосок рыцарской поэзии в русских нар[одных] песнях» і на Археолог[ічному] конгресі 1874 р. — «Малор[усские] песни и легенды о кровосмешении»; окрім того, я зробив свою долю в I і II тт. «Исторических песен малор[усского] народа» (переважно замітки порівнявчі), упорядкував матеріал «Малор[усских] нар[одных] преданий и рассказов» і виробив програму, по котрій були уложені буковинські пісні Купчанка. Газетні статті мої (в «С[анкт]-П[етербургских] вед[омостях]», «Неделе» і «К[іевском] телеграфі») були переважно по історії укр[аїнської] літератури і громадського руху в Галичині. Окрім того, я виготовляв видання «Повістей» Федьковича. Як бачите, на практичну політику в мене навіть не могло бути й часу.] . Я покладав надію, що спеціально наших студентів по частині економічній просвітить приятель мій Зібер, котрий з початку 1874 р. почав викладати політ[ичну] економію й статистику студентам юристам та й історикам. Гарячіша й пряміша політична агітація в мене зводилась тоді майже виключно на Галичину, в котрій упорядкування прогресивного напрямку на ґрунті політичної вільності, яку все-таки мала Галичина по конституції, мусило, по моїй думці, влєгшити **общий кавардак** і в російській Україні.

По моїй думці, початком до того могло бути,

коли б «Правда» була, як умовились ми, хоч коаліційним органом народовців і прогресистів галицько-українських та коли б Товариство імені Шевченка почало свою наукову працю над народним життям теж, як було вмовлено. Тільки ж в Галичині ніхто й не думав держатись тих умов.

Віденські статті не печатались у «Правді», а замість того там появились дописі з російської України з безтактовними виходками проти московського нігілізму, навіть проти поміркованого радикалізму російського, навіть проти такого, котрий ставив перед Росією й слов'янством ідеал федералістичний («Политика как наука» Строніна), причому дописувателі явно перекручували факти, щоб вбільшити ненависть національну проти великорусів. Це уїдання против великорусів було просто огидне, бо воно йшло поряд з консерватизмом не тільки перед австрійськими порядками, а навіть перед російським урядом, і направлялось, власне, на громаду, на народ. Кілька поправок, котрі я написав з поводу важніших перекручувань, в «Правді» не були взяті на увагу. З Товариством імені Шевченка сталось ще гірше. Ні одна з умов, уложених згаданим в попередній частині комітетом, не вдержалась, а, окрім того, мов навмисне, поставлено головою організаційного комітету товариства Качалу. Статут і проспекти, публіковані цим комітетом, виробляли замість

широкої основи для товариства олігархію [Для права бути дійсним членом статут ставив умову: одноразову сплату 100 гульд[енів], котрі виділ міг розділити на 10-гульденові рати. Цей (виділ з 5 членів) і був поставлений як пан над товариством, в котре зразу могло дістатись тільки 33 члени. Хоч статут і обов'язував скликати щороку загальні збори, тільки ж виділ цього не робив.] , відсували зовсім наукові цілі товариства, а висували наперед комерчеські наживання маєтку через топографію, словом, поновляли в народовському таборі якраз ті самі хиби, які були в адміністрації й напрямку святоюрського «Народного дому». Ніякі намови листами не помагали. Треба було зробити щось рішуче. Я предложив товаришам послати в «Правду» одвертай колективний лист, котрий би «Правда» мусила опублікувати. Осьде той лист враз із приміткою до нього ред[акції] «Правди» (гл[яди]: «Правда», 1873 р., стор. 660–664).

Одкритий лист з України до редакції «Правди»

У остатні часи серед боротьби галицько-руських партій з powodu послідніх виборів до державної думи публіцисти обох партій, як централістів, так і федералістів, у своїх доводах

часто виходили за границі Галичини і покликувались то на Росію узагалі, то на Україну почасти. Публіцист федеральної партії п. Н. Загірний навіть назива свою партію українською («Політика русинів», стор. 17). Це дає нам право, і яко громадам Росії, і яко українцям, подати і собі голос перед галицькою громадою в ділі програм, заявлених обома галицько-руськими партіями, і просити шановну редакцію «Правди» дати у себе місце цьому нашому листу.

Політику і програму, заявлену «Рускою радою», ми не можемо знаходити іншою, як для слов'ян згубною, для галицько-руського народу недостойною, а для Росії, на котору покликаються публіцисти «Рускої ради», шкідливою — бо «Руска рада» піддержує гегемонію навіть не усього німецького племені, которе яко народ не має жадної користі од зневаги прав других народів, а гегемонію тільки одної німецької централістичної партії над усіми народами, а надто над народами слов'янськими, піддержує ту партію, которої органи найзліше ворогують і против Росії яко слов'янської держави, маючої прямиий інтересу задержанню і вкріпленню Австрії на основі рівноправності народів. До того ж і там, де політики «Рускої ради» одходять од так званих «вірноконституційних» централістів, вони вп'ять-таки заявляють програму, стільки ж згубну для слов'ян, скільки шкодливу для

Росії і по усьому недостойну галицько-руського народу, бо піддержуючі те, що єсть самого шкодливого у системі централістів і при тому згоджуючись на програму нижче австрійських католиків, політики «Рускої ради» стають против того, що одно тільки і є симпатичне у політиці «вірноконституційних», і піддержують ультрамонтанство, противне поступу усіх народів, ультрамонтанство, против которого малоруський народ бивсь енергічно у славніший період своєї історії, од котрого завсігди одвертався народ великоруський і которе було і є ворогом усіх руських племен, складаючих Росію.

Ми не можемо згодитись і з програмою партії галицьких федералістів, як вона виложена у брошурі п. Н. Загірного, бо шановний автор, називаючи свою партію консервативною, подає голос за конкордат, за конфесійні школи, за привілеїї католицької церкви (бо що інше значить бажання, щоб держава і ця церква «всперали» одно одного?), против гражданського шлюбу, против шлюбу між різновірцями, против переносу торгів на празники і т. д. Яко слов'яни і українці, ми признаємо себе друзями федеральної системи — т. є. не стільки федералізму коронних країв, скільки федералізму народностей і широкого самоуправу земського і громадського, однак же ми бачимо підставу щастя слов'ян узагалі і малоруського

народу почасти тільки у основах прогресивних, которі не мають нічого спільного з конкордатом і ультрамонтанством.

Яко граждане одрубної од Галичини держави, ми ніколи не позволимо собі вказувати своїм галицьким соплеменникам подібної програми політичної; можуть вони піддержувати ту чи другу систему виборів, увіходити задля парламентської тактики у хвилеві компроміси з тією чи другою партією, але як соціальні і культурні основи, спільні для усіх освічених народів і громад, не можуть бути ділом хвилевої тактики і компромісів, і як ім'я нашої землі і народу згадувалось і згадується у боротьбі і програмах галицько-руських партій, то вважаємо обов'язком, щоб відсторонити усяке нерозуміння, виголосити, що

1) той, хто зветься **руським** і говорить про одностайність усіх руських племен, але піде і голосуватиме у державній думі противу прав усіх і кожного слов'янського народу, той не знайде собі симпатії у освіченій громаді в Росії.

Так само як і 2) той, хто піде против свободи совісті і освіти за ультрамонтанство

і 3) хто хоть би і признав федералізм країв і рівноправність народностей, але при тому не держиться у питаннях політичних і соціальних основ свободи і народоправства, а у питаннях культурних — свободи розуму, той хай не покликується на

народ і народовців на Україні.

Прикладаємо до цього листа підписи, скільки могли їх зібрати за короткий час.

Надіємось, що руські і слов'янські видання в Австрії перепечатають цей лист.

(Підписалось тридцять один чоловік). *[Між підписавшими цей лист було чимало й словарників, котрі з радістю говорили мені, що вони «в перший раз беруть участь в ділі, котре має принципальний характер».]*

Чималою радістю наповнив нас цей лист з України, бо він показує нам не тільки, що наші брати українці інтересуються живо справами своїх родимців в Галичині, але є ще й новим доказом того, що симпатії України, а тим самим і симпатії ліберальної Росії, себто тої, котра шукає щастя свого краю не в розширенню границь, а у піднесенню і розвою его і з котрою у політичних, соціальних, релігійних і в культурних питаннях наші українські брати взагалі ідуть разом, що симпатії України і поступової Росії суть по нашій стороні, по стороні галицьких русинів-народовців.

Сей лист пожаданий нам еще й тому, що подає нам нагоду трохи докладніше заявити наші цілі, наші прямовання, которі часто не тільки ложно бувають представлювані нашими противниками, але не раз і фальшиво розуміються нашими приятелями.

Головною цілею русинів народовців у Галичині єсть хоронене своєї національності і розвій свого народу, окремішнього як від польського, так і від великоруського. Наш народ, окружений, а почасті і змішаний з близько посвояченими йому народами великоруським і польським, перевищуючими его і матеріальною силою, і культурою, находиться в небезпеченстві втратити свою окремішню індивідуальність, злитися в одно з котрим із сих народів. Серед такого небезпеченства найперше всі наші сили мусимо напружити на заховане нашої національної індивідуальності і не можемо тратити багато сили й часу на інші борби. Всякий, хто визнає однакі з нами засади щодо нашої народності, хто хоче розвою нашого народу, нашої мови і літератури на підставі окремішності від польської і великоруської, належить до нас без взгляду на те, яких політичних, соціальних або релігійних принципів держиться. Ділитися на партії з причини різниці в таких питаннях можуть народи, котрих бит народний забезпечений, — ми для дальших цілей не можемо найближчої спускати з ока.

Тим однако не кажемо зовсім, щоби загал русько-народної партії у Галичині і в інших питаннях не мав стало вироблених засад; суть такі засади, тільки що вони не ставляються так остро, щоби поодиноких людей з іншими засадами аж

виключали із народного гурту.

Нашому народові не досить, щоби схоронював свою окремішу індивідуальність, треба єще, щоб він і розвивався. Розвивати ж ся може тільки в згоді з духом часу, з ідеями віку, приноровленими до єго національних властивостей. Ми, отже, не реакціонери, ані навіть консерватисти, але люди поступу, прогресисти. Проте ми не можемо бути, напр., сторонниками ультрамонтанства не тільки задля того, що сим ми станули б в противності до більшої часті нашого народу, належачої до іншої церкви, але і тому, що вважаємо ультрамонтанство невідповідаючим духові часу. Так само в інших питаннях, соціальних, політичних і х. п., ми ліберали і поступовці. Однак правдивим лібералізмом вважаємо лиш такий, котрий і противникам дає повну свободу, не як більшість псевдолібералів німецьких, котрі всю свободу віндикують виключно для себе, а кричать: Polizei, коли хто з противників хоче також свободою хіснуватися. Ультрамонтанство, феодализм і всякі тенденції, противні лібералізові, по нашій гадці, повинні поборюватися силою ідеї, а не брутальним насильством. Так само різнимось і від тих лібералів, котрі допускають вправді свободу і рівноправність лиць, але не допускають свободи й рівноправності народів: ми противимося якнайсильніше всякому експлоатованю

конституційних свобод на користь як поодиноких партій, так і народів, — ми ліберали і федералісти.

Єще одно. Наш народ, не поступивши в своїм розвою так далеко, як інші народи Європи, не може й цілком рівно йти з ними дорогою поступу. Добрий і конечний єсть поступ, але він повинен відбуватися природно. Як сили фізичні і моральні поодинокого чоловіка розвиваються поступенно, так поступенно розвиваються і цілі народи; і як те, що добре єсть дорілому мужеві, не все може бути добрим і недоліткові, подібно не все, що добре німцям, французам і англійцям, добре і русинам. Республіка єсть в засаді найліпшою формою ряду, але вона може мати певне існування тільки в високо просвіченім і моральнім народі; була би вона доброю нині, напр., для турків?... Розуміється, однако ж що і природний розвій народу в нинішнім часі при сприяючих обставинах відбувається без порівняння скоріше, ніж, напр., перед двома або трьома віками; тож можемо надіятись, що народ наш далеко скорше розвинеться, ніж розвивались інші народи Європи, і що вже незабаром у всяких напрямках буде міг рівним ходом йти з тими, котрі его нині значно випередили.

Такі суть наші гадки, гадки загалу руських народовців у Галичині. Ми передвсім русини, члени 15-мільйонного народу, але враз ми і поступовці, ліберали, демократи не менше, як наші брати

закордонські. Тільки ж ми стережемося всякого доктринерства, красного в теорії, але в практиці многим много пошкодившого.

Щодо брошури «Політика русинів», против деяким тезам котрої наші брати українці виступають, треба зважити, для кого і в якій цілі вона була написана. Вона не єсть політичним маніфестом партії, але написана в одній певній цілі. Впрочім, може, автор єї де в чім і різниться в своїх гадках од гадок, нами повище висказаних: значною однак ся різниця, навірно, не єсть (він зовсім далекий, напр., від ультрамонтанства), і яко одномишленник наш щодо головного питання народного, єсть він враз і чоловіком нашої партії, а при тім і федералістом і найчеснійшим і найревнійшим нашим патріотом.

Ред[акція] «Правди».

Як бачите, відповідь редакції зладжена зовсім а Іа К. Сушкевич: і сюди й туди, і ні сюди й ні туди. Але все-таки «Правда» хоч призналась, що й вона стоїть за лібералізм, поступ і проти ультрамонтанства. З цього боку «Правда» 1873 виявилась такою прогресисткою, що якби хто передрукував повищу замітку, напр., в 1885–1886 рр., тоді, коли, напр., «Діло» курило фіміями новому станіславівському владиці і його програмі, і коли навіть російсько-український кореспондент підвів «Вестник Европы» своїми похвалами

еп[іскопу] Пелешу, або коли народовський оратор на роковинах Шевченка виголошував: «Ми націонали-консерватисти», то пішов би за революціонера. Але, окрім крутіння на всі боки, дві точки в замітці редакції мусили звернути на себе нашу увагу: 1) спосіб збувати справу програми Качали: мовляв, «написана в одній певній цілі», так, значить, пиши, а далі й роби що хочеш в імені 16-мільйонного народу! 2) головна ціль наша — національність, а всі інші борби — пусте, трата сили й часу. А коли національність, по суті речі, не може бути нічим іншим, як тільки формою, то виходило, що всякі думки про те, чим, власне, заповнити ту форму, трата сил і часу.

Ми послали у Львів свою відповідь, в котрій звертали увагу народовців на небезпечність постанови справи «о певних цілях», і налягали на те, що для нас по крайній мірі справа про те, чим наповнити нашу національну форму, зовсім не підрядна. Коли це в № 3 «Правди» за 1874 р. появляється другий одкритий лист з України з новою заміткою редакції.

Одкритий лист з України до редакції «Правди»

У 19-ім № «Правди» (1873) надруковано «Одкритий лист з України до редакції «Правди» і

відповідь редакції. Яко малорусини, котрим єсть дороге усе, що доторкається нашого народу як у Галичині, так і на Україні, ми вважаємо нашим обов'язком і правом подати і собі голос щодо непорозуміння, викликаного брошурою пана Загірного «Політика русинів» і просимо шановну редакцію «Правди» дати місце нашому слову.

1. Нещасливі історичні пригоди, а найбільш недостача ясної національної самовіжі у вищих верствах руського народу позбавили нас прав, належачих нам яко народові історичному. Страта тих прав у своїй дальшій консеквенції звела наш нарід у найнижчий соціальний стан на власній землі своїй і була причиною його вікової недолі. Маючи перед очима нашу минувшість, узнаючи й з приміру інших народів, що тільки на полі народності, вільної у своїй діяльності, не скаліченої чужою силою, можуть розвितись і зреалізуватись найкращі поступові засади як життя розумового, так і матеріального на правдиву несфальшовану користь народові, а вбачаючи нашу народність і за нашого часу у великім небезпеченстві винародовлення у Галичині, як і у нас (з другого боку), ми не можемо не прилучити нашого голосу до слова редакції «Правди», що нашою головною цілею єсть хоронення своєї національності і розвій свого народу, окремішнього як від польського, так і від великоруського, і що тій головній цілі повинні

підклонитися усі інші питання нашого розвою і поступу, позаяк усі наші поступові бажання можуть справдитися тільки під умовою досягнення головної цілі.

2. Розбудження самовіжі і рух народності, пригніченої і позбавленої своїх природних прав, вже яко протест самі у собі носять зерно свободи і поступу. Поступові засади у боротьбі за народність зростаються органічно з народним духом, а не беруться як подарунок з рук гегемона. Нічого ж нам турбуватися проте, щоб галицька народна партія не звернула з поступового шляху, ані накидати їй кабінетні теорії замість того, щоб добре оглянутись навкруги самих себе. Оглядаючи діяльність народної партії у Галичині, ми знаходимо, що вона покликала на симпатії українців до розумового і соціального руху галицько-руського народу і вона мала на те право — бо симпатії суть. Але жми нігде не знаходимо, щоб народна галицька партія покликала на симпатії України до яких-небудь ретроградних цілей. Отож нам здається, що галицькі народовці можуть і надалі безпечно покладатись на симпатії українських патріотів, а коли те буде їм потрібно, покликуватись на них. Той тільки, хто узнає свою народність за матеріал, гідний не на більш як на послугу цілям (або й химерам) чужину ців — як далеких, так і найближчих — той най не покликуюється.

3. Ми не бачимо у брошурі п. Загірного досить важного поводу до колективного протесту, бо вона зовсім, як каже «Правда», «не єсть маніфестом засад партії», але виразом гадок самого автора, хоча й значного члена своєї партії. Тим менш можна бачити у словах автора замір приписувати свої гадки українській громаді у Росії. Усякому ясно, що, прозиваючи свою партію українською, п. Загірний розуміє саму народну партію у Галичині і ту назву уживає з причини, що народну партію так прозвало противне галицьке сторонництво. Як нам здається, брошура п. Загірного була не більш як виразом виборової боротьби і часової політичної ситуації. Автор відступає де у чім від загальних поступових засад. Що жі Чи не бачимо ж ми, що не тільки поодинокі громадські діячі, але й цілі партії, силкуючись досягнути головної цілі і почуваючи себе слабішими, мусять часом давати своє вотум тому, що відкидають у засаді. Остро ставляти самі чисті принципи може або сильний, або теоретик. Брошура могла дати нагоду до критики поглядів автора і навіть до гарячої полеміки, але не могла (коли спокійно зважити) бути підхопленою як претекст до маніфестації. Таке поступовання може стати на перепоні усякій поєдинчій ініціативі; з такого поступовання міг би повстати розбрат, коли б з другого боку не знайшлося досить патріотизму і тверезого погляду, — розбрат, против котрого ми

не можемо заздалегідь не протестувати усіма нашими силами, узнаючи його згубним у будущині як для головної цілі, так і для реалізації тих же поступових засад, котрі виголошує «Одкритий лист».

Стоїмо далеко від поля боротьби; за діяльність народної партії у Галичині ніхто на нас вини не покладе; ультрамонтанством і конкордатом нам, належачим до восточної церкви, ніхто дорікати не може. Отже, налягаючої потреби колективно «відсторонити непорозуміння» не бачимо. Не приписуючи «Одкритому листові» нічого більш того, що у ньому строго знайти можна, будучи готовими признати у ньому найкращі заміри, ми також «вважаємо обов'язком, щоб відсторонити надалі ближчі непорозуміння, виголосити», що: яке б не було поступовання народної галицької партії у боротьбі за народність, хоронимо собі право критики і дружнього совіту — не більш; гасити симпатії, рвати духові зв'язки з патріотичною інтелігенцією значної частини нашого народу — ні з яких побічних причин — не хочемо, не можемо.

4. Не можемо зрозуміти цілі бажання, щоб інші слов'янські видання перепечатали «Одкритий лист». Не дозволяємо собі бачити у тім бажанню апеляцію до opinio чужих, хоча би й побратимчих народів з поводу нашого «хатнього» непорозуміння. Не можна не згадати, що межі слов'янськими

народами суть два, у котрих єсть партії, що нас негують як окремішню народність, — партії далеко більше впливові, ніж ті поодинокі поступові особи, котрі, як нам бажалося б вірити, можуть признати наше право. Слов'янам, як і іншим народам, вільно і без того критично відноситись до діяльності наших партій. Ліпше ми готові бачити у тім якусь потребу виголошення засад, котрими поводяться освічені українці у Росії. Але ж бажалося б бачити таке *profession de foi* у формі, не маючій характеру роз'єднання, а просто як вираз свого переконання. Галицькі народовці, певно, прилучилися б до засад усім відомих, недостачею котрих до цього часу ніхто не дорікав нашому народному напрямкові.

5. Не даючи великої ваги цьому непорозумінню, не маючому у собі нічого, що повело б нас до справжнього роз'єдинення, ми сподіваємось, що наші народолюбці — як у Галичині, так і на Україні — не відступляться правила слабих «*unitis viribus res parvae crescunt*»⁵⁸.

Лист сей з **лівобережної України з 24 підписами** дійшов нас ненадійно і тим більше нас зрадував. Коли в попереднім листі з правобічної України симпатії наших українських братів висказуються условно — хоч і вимінки там

⁵⁸ Від з'єднання сил зростають і малі діла (*лат.*).

поставлені зовсім не суть того роду, щоби симпатії спиняли, і пробивається трохи недорозуміне, вимагаюче доперва вияснювань, — сей лист є нам повним доказом, що значна часть інтелігенції української не тільки симпатизує безусловно з русько-народною партією у Галичині, але й розуміє наше положіння, наші прямованя так добре, як тільки бажати б, щоб усі сини одної матері Русі-України розуміли. З цілої душі, з цілого серця пишемося на остатній уступ нинішнього листа: геть усякі непорозуміння! сполученими силами!

Мусимо враз однако висказати, що не тільки роз'єдинення, але й якого-небудь більшого непорозуміння не боїмося. Як в обох листах з України, так і в поглядах і прямованнях русько-народної партії у Галичині зовсім нема значної різниці: всі ми хочемо розвивати нашу малоруську народність; всі ми й годимося, що се тільки може статися дорогою прогресу; всі ми стоїмо за свободою як поодиноких лиць, так і цілих народностей, за демократизмом і федералізмом; а що в дрібніших питаннях є деякі різниці, а навіть що одні сю, а другі іншу справу кладуть наперед — се зовсім природно. Та ж ні в одній партії — а тим менше у цілому народі — нема єдності всіх а всіх гадок: бувають гадки різні, але котора гадка прийметься більшістю, за тою піде і меншість. Згідність же в питаннях підрядної ваги не належить

ставити непотрібно як *conditio sine qua non*⁵⁹ приналежання до партії, а навіть важніші питання ставляться так тільки тогді, коли стануть наглядними і мусять доконче сейчас рішитися.

Поки ж що переводити будемо згідно ті діла, що до котрих ніяка ріжниця гадок між нами не заходить. Обміна гадок однако є у всіх питаннях важна, і ми тільки вдячні будемо нашим братам українцям, коли ві всіх справах висказувати будуть свої гадки. Ми «не залишимо, коли буде треба, і наші гадки висказувати і всякими радами по можності хіснутися.

Редакція «Правди».

Зрівнявши обидва листи, всякий може виробити собі суд про характер обох їх і навіть вичитати в остатньому листі те, що в ньому говориться «между строк». А там найбільш усього видно невдоволення, на що ми в свому листі стали на всеросійський і всеслов'янський ґрунт, а не на виключно український або навіть українофільський. Для характеристики обох листів я мушу сказати, що лист наш, котрий редакція «Правди» похрестила в «правобережний» (як другий в «лівобережний»), був, коли хочете, теж «лівобережний», бо під ним підписано було по крайній мірі 25 на 31

⁵⁹ Неодмінна умова (*лат.*).

любісіньких лівобережців. Далі треба сказати, що під нашим листом підписались майже всі активніші з молодшої (з 60-их років) генерації діячів української справи, котрі хоч що-небудь робили для української науки, письменства, школи, тоді як між 24 лівобережцями справді робучих для українства людей не було й 3-х, а решта були колишні українофіли студентських громад 1862–1863 рр., котрі поробились собі фабрикантами, адвокатами, чиновниками, такими, як і всі інші «благополучні росіяни», та тільки про себе іноді сумували, що ось, мовляв, «пропала наша Україна через бісову Москву, — ну, та дасть бог, буде лихо й на Москву» [*Такими словами схарактеризував мені цих людей один старий мій гімназіальний товариш, котрий тільки поступив у інший університет, сам українофільствував, як другі, а потім і перестав, зробившись «адвокатом та й годі» — навіть без усякого суму за Україною, хоч любив балакати при нагоді по-українському. Коли я йому докоряв це рішуче дезертирство, то він мені одповів: «Знаєш, братику, так чесніше! Як мені бути таким українофілом, то ліпше не буду ніяким!»]*. З одним з них я перед тим здибавсь і чимало розмовляв. Він докоряв правобережців тим, що вони дуже забагато роблять уступок російській государственности (державності; порівн. Бакуніна «Государственность и анархия»), забагато покладають надії на

«российский прогресс» [Років через півтора один мій приятель вже почув од того лівобережця й його товаришів ще третій докір: «Дуже зарані викидаєте свій прапор».] .

А коли я спитав, на віщо ж нам покладати надію і що нам робити? — то дістав відповідь: «На Бісмарка, котрий колись одбере половину Росії, а поки що нічого не робіть і сидіть мовчки». — «А по чім же й Бісмарк буде знати, «что в городе NN живет Петр Иванович Бобчинский, украинофил?» — спитав я і, звісно, одповіді не получив. Трохи згодом до тих бісмарковірців заглянув один з правобережців, небіжчик Чубинський, так вони й йому вчитували те ж саме. Чубинський все-таки довів їх до того, що треба б усе-таки вести пропаганду української ідеї серед молодіжі, та тільки бісмарковірці признались, що самі вони нездібні до того. «Пришліть, — казали, — нам кількох студентів-українофілів, ми їх будемо содержувати навіть, а вони хай привертають до українства тутешню молодіж». Багато було у нас сміху з-за цього проекту вислати в NN якихсь українофільських валахів на розплід.

Окрім таких українофільських «воздиханців», або ох-оховців [В московщині, кажуть, така секта єсть, котрої адепти чекають кінця світу, а поки на зборах щонеділі зітхають ох-ох-ох! над гріхами мира, що однако ж не перешкоджа й їм грішити,

як і другі, цілий тиждень.] , підписали лист 24-х кілька зовсім молодих гімназистів. В усякім разі «Лист з лівобережної України» зробив свій ефект у Львові. Ефект той видно в словах редакційної замітки «Правди»: «Значна часть інтелігенції української **симпатизує безусловно** з русько-народною партією». Получивши такий абсолюторіум, львівський народовський штаб махнув рукою на всі опозиційні голоси, не печатав уже ні січових статей, ні правобережної відповіді на замітку редакції «Правди» до першого листа, ні відповіді на лівобережний лист, в котрій, між іншим, ставилось питання про те, що формула поверховнонаціональна: **«В своїй хаті своя правда і сила і воля»** не може задовольняти реальних потреб людності, що для неї завше важно знати, яка **правда** , а що спеціально для українців навіть з національного погляду треба вияснити, **якою правдою можемо ми вбільшити свою силу, добитись своєї волі й своєї хати.** Не стали слухати львівські народовці й ніяких наших уваг проти їхньої організації й комерчеського напрямку Тов[ариства] імені Шевченка.

Тільки ж в остатнім вони перетягли струну. Навіть **лівобережці** обурились, коли дізнались про статут і напрямок товариства того й довідались, що воно, нічого не зробивши просто для науки й письменства, почало з того, що зробило довгу на

4000 гульденів. Про те обурення переказував мені один з немногих справді робучих людей з лівобережців, починавший белетрист справді з талантом і реальним напрямком. Перекинувшись думками, ми побачили, що в нас нема різниці, й надумались, щоб мені поїхати в один з «лівобережних» центрів, щоб там поговорити про галицькі справи з найголовнішим проводирем лівобережців. А треба сказати, що ті лівобережці ще менш ніж правобережці ознакомлені були з дійсним станом речей в Галичині, ще менше мали постійних впорядкованих стосунків з Галичиною.

Чудно справді стоїть галицька справа в Росії взагалі, а ще чудніше серед українофілів, як і серед московських слов'янофілів!

Серед звичайних російських громадян усяких напрямків панує повнісінький індивідуалізм до Галичини. Не всі навіть знають, що там живуть «русские», чи русини, «малороссы», а хто й зна, то якось не пам'ятає того. Через те чоловік, котрий побивається галицькими справами, перш усього дивує росіян. От над таким індивідуалізмом і відповідним йому незнаттям стоїть, мов побічна латка, обов'язок українофілів, як і москвофілів, піклуватись про закордонних братів, симпатизувати їм. І українофіли, і москвофіли мають своїх обов'язкових фаворитів у Галичині, але з цього зовсім не виходить, щоб вони їх знали, а ще менше,

щоб у всьому симпатизували їм. Зовсім напроти. Мені самому доводилось чути від гр[афа] Уварова, — правда, тільки наполовину слов'янофіла, іронію над Головацьким. Один московський літератор, бувший близьким сорудником Івана Аксакова, розказував мені анекдоти про явну нехіть цього апостола панрусизму спеціально до братів галичан, котрих дописі він печатав у своїй газеті і котрим платив за це гроші.

В українофілів російських звичайно подибуєте фрази: Галичина — єдина наша земля, в котрій наша національна справа поставлена явно, вона вивезе й нашу справу і т. ін. Тільки ж такі фрази не перешкоджають тому, що, напр., я так обрид навіть своїм найближчим приятелям своїми неперестанними розмовами про Галичину, що мене прозвали «Михаил Галицкий». Коли українофіл загляне за офіціальну етикетку, по котрій він судить про братів галичан, та вбачить їх дійсну суть, то його бере така нехіть, що він не хоче й слухати таких навіть намов: Галичина безпремінно вивезе нашу національну справу, та перш усього вона потребує заходу навіть і з нашого боку, бо це тепер авгієва стайня, з котрої перш усього треба й нам допомогти вивезти маси багна, що душить усі свіжі парості. «Нехай їм сто чортів!» — кричить на такі намови й найгарячіший українофіл, коли хоч трохи

познайомиться з галицькою дійсністю.

В остатні роки відносини трохи змінилися, бо й Галичина пішла наперед: там єсть уже люди, котрі хоч знають, що навкруги їх багато багна. Та ще недавно один українофіл і при тому далеко не «правобережний» і навіть москвоненависник, придивившись до галицьких народівців найбільш у Львові, писав мені: «Господи! Коли хочеш карати Росію й Україну, карай їх огнем, мечем, чим хоч, тільки не прилученням Галичини, бо в нас же й свого сміття стане Дніпро перегородити, а що ж буде тоді, як галичани посунуть до нас цілою хмарою на учителів, на станових і т. п.!? Пропали ми тоді навіки! NN каже, що Галичина, це телефон, по котрому цивілізація буде переходити з Європи в Азію... Але по цьому телефону йдуть і доноси...»

От так-то й у 1873–1874 рр., коли через справу Товариства імені Шевченка лівобережці почали знайомитись з дійсною Галичиною, то обов'язковий оптимізм став ламатись і в них. Коли літом 1874 р. я приїхав у згаданий лівобережний центр, то застав там перш усього безмірно менше знакомства з Галичиною, ніж навіть у Києві, бо туди й «Правда» доходила дуже неакуратно, так що тамтошні дописувателі «Правди» навіть тільки через мене довідались, чи напечатано в «Правді» що з їх творів, чи ні [*Пересилка «Правди» йшла туди дуже неакуратно, між іншим, через те, що тамтошні*

укр[аїнські] патріоти боялись дуже часто
получати «Правду» в листах, а також не хотіли
просто вписати свої імена «між абоненти в одній
київській книгарні, через котру получалась
«Правда» правобережцями.] . Про Товариство
імені Шевченка були там дуже неясні звістки, окрім
того, що К. Сушкевич писав, що получених перше
грошей (6000 рублів — 9000 гульденів) не стало на
закуплення самої топографії і що на ту справу треба
ще щось зо 3000 рублів (котрі й були вислані). Ця
недостача порядком дивувала не тільки мене, але
навіть і лівобережців. Потім мені довелось бачити
топографію Товариства імені Шевченка й особисто
познайомитись з типографськими справами, і
львівська товариська типографія мені видавалась
замалою на ті гроші.

При впорядкованні її безпремінно мусила
бути чи недбалість одних, чи неакуратність, а може,
що й гірше других. В усякім разі навіть голова
лівобережних українофілів був невдоволений
львів'янами і починав признавати, що не одна
біднота на гроші є причиною малих прогресів у
Галичині, а є глибші причини. Про це розмовляли
ми 4–5 днів, або, ліпше, ночей, і таки зійшлись на
практичних пунктах, хоч і розходились в теоріях.
Лівобережний філософ державсь догмату, що Росія
гниє на всьому тілі, і підкріпляв цей догмат навіть
тим аргументом, що в Росії тепер найліпший

писатель — Щедрін, сатирик, а сатира б то появляється завше у народів в часи гнилої, перед смертю. (Я цей аргумент чув і перед тим, і після того од кількох лівобережців тими ж самими словами.) Гнилизна Росії, по його думці, труїть і нас. Філософ, наприклад, признавав, що лівобережці нічогосінько не роблять для України, тоді як правобережні все-таки щось та роблять, та поясняв це так: «У Вас ще нема судової реформи 1864 р. з адвокатурою, цього апогею російського прогресу; як буде судова реформа й на правім боці Дніпра, все стане, все здеморалізується й там». На запити, що ж нам робить, лівобережний філософ давав відповіді то темні, то зовсім фантастичні, хоч, зрештою, коли я його спитав про бісмарковірство, то й він засміявся. Ясніше всього було в нього таке: «Треба хоч морально відділитись від Росії і її гнилизни і заложити собі хоч моральну точку опори на нашому національному ґрунті, в Галичині».

Я захопився за цю точку опори й доказав лівобережному філософу, що Галичина така, як вона є, не може нам послужити ні до чого, а сама мусить бути перше зреформована. Філософ був усе-таки старий прогресист та ще й доброї школи, і усяка сушкевичівщина й качальщина була й йому смішна і противна, то ми без великого труда погодились з філософом (а з белетристом ще легше) і поклали навіть на письмі *pacta conventa*, як ми їх

назвали шуткуючи по нашому полтавському звичаю.

Ці *racia conventa* були, власне, ті самі, котрі уложені були в часи мого пробутку в 1873 р. в Львові, тобто: «Правда» мусить давати місце голосам усіх українських напрямків, а Товариство імені Шевченка мусить бути осередком наукового й письменського руху всеї України, і статут його мусить бути змінений відповідно тим основам, котрі були уложені в першому редакційному комітеті при моїй присутності в Львові [*Як видно з сьогорічних (1888 р.) розмов на зборах Товариства імені Шевченка й у пресі галицькій про реформу Товариства, реформісти в ньому прийшли майже до нашого плану аж через 15 років після нас . Скільки ж ще років пролетить, аж поки Товариство дійсно зреформується?!*]. Спеціальну вагу положили ми на те, щоб членами товариства могли бути й російські українці, а коли б цього не могло бути по австрійським законам, то щоб в усякім разі рокові збори членів товариства одбувались в час, коли найлегше могли прибути в Галичину гості з російської України, щоб вони *de facto* мали доступ до всіх справ товариства і могли впливати на хід їх. Ріжниця ваги цих *racia conventa* від торішніх у Львові була тільки в тому, що тепер вони мусили піти у Львів в імені «лівобережних», ортодоксальних українофілів, та ще покликаючись

на авторитет 9000 рублів, правда, вже висланих наперед [Для характеристики лівобережних патріотів я мушу сказати, що ті гроші були не зібрані, а майже всі, коли не цілком усі, дані були одною особою, досить багатою.] . Такі раста вмовлено було послати у Львів якнайскорше.

Тільки ж тижнів через 3–4 приїхали оба ті лівобережці у Київ і сказали, що раста ще не послані в Галичину, що, може, ще що треба буде додати після нових, ширших розмов. Воно було й добре, бо на той же час приїхав у Київ подивитись на археологічний з'їзд і січовик О. Т[ерлецький]. Він додав нового матеріалу для характеристики галицьких стосунків. Раста були наново переглянуті і ратифіковані... Тільки ж я й досі не знаю, чи були вони одіслані в Галичину, чи ні. Коли я був через рік у Львові, то К.Сушкевич присягавсь мені, що він нічого не получав. До лівобережців же ніяк було й приступитись, бо саме в августі 1874 р. почались по всій Росії арести народників-соціалістів, а всердна провінціальна жандармерія пошукала в паперах де в кого і з лівобережців, і хоч нічого не знайшла і нічого їм не зробила, та лівобережці так тим налякались, що переказували, щоб до них од нас ніхто не їздив і не писав.

Так цілісінький рік сеї дипломатії з львівськими народовцями і з поводу їх звівся на ніщо.

О. Т[ерлецький] був не єдиний австро-руський гість в Києві в часи археологічного з'їзду в августі 1874 р. Залишивши навіть Головацького, було там ще кілька галичан і буковинців. Не можна сказати, щоб вони підняли добру славу закордонних братів у Росії.

З поводу Головацького вийшов incident на самому з'їзді. Він читав реферат про русинів австрійських і їх відносин до сусідів, реферат переважно географічний (майже те саме, що написано в передніх словах до його збірки пісень). Між іншим, він виставляв, що русини б то більш охоче зближаються з православними руминами, ніж з католиками поляками. Фраза ця була трохи загострена в звичайному стилі антипольського православноруського напрямку. Тим образились другі гості, а найбільше поляк гр[аф] Дзялинський, делегат познанського «Towarzystwa Przyjaciół Nauk», і католицький прелат Дудик з Моравії. Вони заявили председателю гр[афу] Уварову і ген[ерал]-губернатору кн[язю] Дондукову-Корсакову, що виїдуть з Києва і оголосять протест, коли їм не буде сатисфакції проти обіди, що наніс Головацький полякам як нації і римсько-католицькій церкві.

Цей скандал був зовсім не на руку спеціально планам гр[афа] Уварова і тим надіям, котрі він мав на результати з'їзду, хоч ці надії і так уже були

вкорочені. Про їх мені розказував сам гр[аф] Уваров, і я думаю, що буде до речі й тут згадати про те. Гр[аф] Уваров хотів, щоб київський з'їзд мав всеслов'янський характер, щоб туди прибуло якнайбільше західних слов'ян і щоб там уложено було видавати «Corpus inscriptionum slavicarum» і вибрано для того спільну редакцію, котра б і була мов проба всеслов'янської наукової корпорації. З такою думкою гр[аф] Уваров об'їхав західну слов'янщину, порозумляючись скрізь з науковими авторитетами. Звісно, найтрудніше було намовити до приїзду в Київ поляків. Але познанське товариство «Przyjaciel Nauk» і навіть Краківська академія згодились прислати в Київ своїх делегатів. Остатня вибрала гр[афа] Уварова своїм почесним членом, а поряд з тим вибрала дійсними членами двох російських поляків: старого Маційовського і другого когось — не пам'ятаю. Оба люди мирні, до політики не належні, а Маційовський навіть польський слов'янофіл.

Тільки ж в Росії є закон, що рос[ійський] підданий не може бути членом заграничного товариства без дозволу уряду. Певно, того закону не знав і сам гр[аф] Уваров, а через нього всі його плани пішли марно. Якась там петербурзька канцелярія взяла та й не дозволила Маційовському і другому польському вченому бути членами Краківської академії!

Звісно, Краківська академія образилась і не послала свого делегата в Київ. Не схотів їхати туди й русин проф[есор] Шараневич, член Краківської академії, а далі зреклись приїхати й члени хорватської. З боку познанського «Towarzystwa Przyjaciół Nauk» було ознакою великої толеранції, що воно прислало в Київ свого делегата, й, конечно, треба було всього нагніту тевтонського на познанських поляків, щоб попхнути «Towarzystwo Przyjaciół Nauk» до такого панславістичного заходу *[Интересно, що як тільки гр[аф] Дз[ялинський] вернувсь із Росії, так зараз прусська поліція обшукала локаль і папери «Тов. Przyjaciół Nauk».]* . Всі російські вчені, зібрані в Києві, зрозуміли смисл приїзду гр[афа] Дзялинського і привітали його якнайліпше, так само як генер[ал]-губернатор кн[язь] Дондуков, котрий тоді взагалі держав себе найліберальнішим джентльменом. Коли це являється incident Golovatzki! Гр[аф] Уваров і кн[язь] Дондуков ледве втихомирили гр[афа] Дзялинського тим, що обіцяли йому зробити авертисмент Головацькому (которий зараз же й виїхав у Вільну) і що гр[аф] Уваров в остатній промові в кінці з'їзду скаже таке, що мусить задовольнити образившихся. Він і сказав буквально: «Все рефераты отличались научным достоинством и спокойствием, кроме одного... о чем можно только пожалеть».

Коли я розказав про гр[афа] Дзялинського в Києві, то вже прибавлю ще кілька рядків, хоч вони й не в'яжуться просто з австро-руськими сюжетами моїх споминів. Я сказав, що члени з'їзду, москалі, як і українці, дуже раді були приїзду познанського делегата й усяко старались, щоб не образити поляків, з котрих було ще кілька з Варшави і з нашого краю (як д. Оссовський з Волині, Руликовський з Київщини і др.). Навіть при такому сюжеті, як українські думи, обходжено все, що могло б уразити поляків.

«Не треба їх зачіпати! — казав мені Срезневський, — їм і так важко». Для всіх неросіян з їх мовами було одведене осібне засідання, де кожний міг читати реферат по-своєму. Президував там француз Леже, читали по-сербському, по-чеському, по-німецькому (моравський слов'янин Дудик!). По-польському читав гр[аф] Дзялинський (варшавські професори читали по-російському). То було перше публічне польське слово в Києві після 1863 р. (окрім костьолу). В нас (українців і москалів) було положно рукоплескати Дзялинському, що б і як би він не говорив. Сповнити цей обов'язок було для нас трудненько, а надто українцям, котрі ліпше москалів розуміли слова гр[афа] Дзялинського. Познанський делегат читав про новіші праці по археології в Польщі і преспокійно записав до Польщі й нашу правобічну

Україну, та тільки назвав тут праці самих поляків. Виходила маніфестація Польщі од моря до моря, історичної Польщі, на котру, звісно, не пристане ні один серйозний українець. Оглянув я залу в середині реферата гр[афа] Дз[ялинського] і побачив на виду многих українців вираз: «Ну, okazія». Та нічого було робити. Аргумент «де наше не пропадало!» взяв гору, і всі ми, як і москалі, не пожалували рукоплескати, коли гр[аф] Дз[ялинський] скінчив.

Плескали, впрочім, не одні українці й москалі, члени з'їзду; плескала й публіка, котрої, звичайно, було дуже багато, на диво закордонцям, навіть петербуржцям і москвичам. На інтернаціональне засідання прийшло багато поляків, котрі, поплескавши гр[афу] Дзялинському, масою почали виходити з зали і кілька минут не давали починати слідуючого реферата. Публіка гляділа на цей ісход здивованими очима, а багато з легкою усмішкою! «Що, вони приходили робити кляку гр[афу] Дз[ялинськ]ому? — думалось і говорилось тоді не одним. — Не варто було турбуватись, і так оплесків би не бракло!»

Наскільки наша Україна могла б піти за «свою землю» для гр[афа] Дзялинського, можна було бачити із того, як він розумів мову українську, коли з'їзд слухав співи кобзаря Вересая. Мені довелось стояти коло познанського делегата, і всякий раз, як

він бачив, що слова Вересая робили сенсацію, обертався до мене по-французькому: «Що таке! Що він сказав? Переложіть мені!» Я перекладав. Коли це Вересай, котрий не чув про «Corpus inscriptionum slavicarum» і не був посвячений в секрети археологічної дипломатії, виголосив фразу пісні, котра по-козацькому зачіпала Польщу. Сенсація!

«Що таке? — сказав він, — переложіть мені!» — промовив судорожно гр[аф] Дзялинський. Я покірно переложив. Сусіди глянули на нас довгими оглядами. Я потроху одсунувсь од познанського гостя, щоб положити кінець моїй ролі драгомана між такими двома синами «polskiej ojczyzny od morza do morza...»

Перед тим чи незабаром опісля довелось мені розмовляти з гр[афом] Дзялинським на бенкеті, котрий давав членам з'їзду тодішній голова Києва, звісний багатир Демидов кн. Сан-Донато. Гр[аф] Дз[ялинський] сам звів розмову на те, як би можна було погодити інтереси русинів і поляків і взагалі польську справу в Росії? «Дуже просто, — відповів я, — треба, щоб поляки ясно поставили свою програму автономії для правдивої Польщі, а не історичної». — «Що то таке, правдива Польща?» — «В границях етнографічних, провінції, де люд польський». — «Які ж ці границі?» — спитав гр[аф] Дзялинський. Я спокійно сказав примірні границі. «Але це дуже мало!» — замітив граф. Я нічого не

відповів. Тут підступив наш лорд-мер і покликав нас до розкішного буфету... Потім вже через кілька тижнів по з'їзді один знайомий поляк розказав мені, буцімто гр[аф] Дз[ялинський] жалівся, що «українці поставили йому умови для згоди з поляками далеко тяжчі, ніж москалі, що Др[агоман]ов на офіційному бенкеті у київського голови забажав розділу навіть Конгресівки і Галичини і що полякам ліпше трактувати з московськими аристократами, ніж з українськими хлопоманами...» Я тим більше засміявся на таку звістку, що якраз в той час читав у «Слові» д. Площанського темні наздогади на incident з Головацьким і жалощі на те, що на київському з'їзді коаліція московських вельмож, поляків та українофілів зневажила правдивих руських патріотів і демократів!!

Цей курйоз в'яжеться з другим **incident** 'ом межі мною і д. Площанським, хоч він одбувся збоку від з'їзду. Про цей **incident** пішла чутка в Галичині на різні лади, то я мушу розказати його тут точно.

Sic fata tulerunt!⁶⁰ Щоб цей **incident** почавсь, треба було, щоб я перед з'їздом виїхав з Києва на Волинь, щоб потім, поспішаючись на

⁶⁰ Така доля (*лат.*).

перший день з'їзду, спізнився, скачучи цілу ніч кіньми до поїзда в Полонному, щоб чекав там вечірнього поїзда, потім перемінив вагон у Козятині, де сходяться дві дороги — з Бреста і з Волочиська.

Змучений другою ніччю без сну, впав я в Козятині на ослінчику вагона і почав дрімати, коли чую, що увійшовші після мене два панки щось недовольно проміж себе бурчать, позираючи на мене. Думаю, мабуть, сподівались простягтись оба, кожний сам на ослінчику. Прислухаюсь до мови: якась чудненька. Трохи згодом один з моїх vis-a-vis щось промовив по-польському до якоїсь дами справа од проходу (в Росії вагони американської системи з проходом посередині). Почалась досить голосна польська розмова. Я підвівсь. Vis-a-vis пита щось і мене по-німецькому. Я відповів раз і в другий.

— Ви русский (Russe)? — пита мене панок.

— Так; а Ви?

— Я теж русский, — каже все по-німецькому.

— Так що ж говорите до мене по-німецькому? — питаю.

— Та я, бачите, не знаю, як сказати: чи я русский, чи малоросс... я галичанин.

— Ну, то все рівно: руський, русин, малорос, говоріть по-свойому.

— Ні, не все рівно, — каже. — І у Вас в Росії,

і у нас в Галичині діляться, сваряться з-за того, як зватись, як говорити.

— Та нехай сваряться й діляться, кому вгодно, а Ви говоріть по-своєму, як у Вас люди звичайно говорять, і звіться, як вони звуться, то, може, й другі сваритись перестануть.

Слово за слово, дійшло до деталей про сварку, до вартості її, до частої переміни прапорів у Галичині.

— А я знаю, звідки у Вас в Росії такі думки про нас, галичан, — каже мій *vis-a-vis* своїм язичієм, котре галичани певної партії звать «твердим русским язиком». — Це все Драгоманов очернив нас за польські гроші. О, йому багато грошей платять поляки за його писання! Цей чоловік багато нам нашкодив... Через нього я не знаю, чи до ворогів ми їдемо, чи до своїх приятелів.

Товариш мого собесідника, молодший і вищий, з лиця інтелігентніший, давно вже показував ознаки неспокою при балаканню свого сусіда, пробував удержати його короткими фразами, а тепер заговорив гаряче теж язичієм, та трохи більш подібним до російщини.

— Та нащо Ви піднімаєте тут наші галицькі глупості?! Я Вам казав не раз: залишіть їх тут, то все буде гаразд. Тут нікому до них нема інтересу.

Але сусід не втихомирювався і говорив досить безпорядно проти Драгоманова, проти «польських»

(!) часописів, як «Петерб[ургские] ведомости», «Вестник Европы», проти закуплених поляками українофілів.

Я спитав, чи й Шевченко і Костомаров закуплені поляками?

— Шевченко і Костомаров так собі грались, бавились у пусті поезії. У Вас тут в Росії то все нічого, іграшка пуста, а у нас шкода, у нас поляки підпирають такі іграшки, щоб погубити нас, русинів. А може, й Вашим українофілам платять, як нашим та Драгоманову.

— Ах, та оставте Ваші глупості, — намовляв сусід. — Ми їдемо за ділом серйозним, дайте спокій галицьким глупостям...

Я догадавсь, що оба вони їдуть в Київ на археологічний з'їзд і поспитав їх. «Так», — кажуть.

— Ну, слухайте, — кажу. — І моя рада Вам: залишіть Ви галицькі формули, а ліпше придивіться в Києві до обставин, як вони єсть, та тоді й будете судити. А то ось Ви скажете, напр., у Києві, що Др[агомано]ву поляки великі гроші платять, а там же знають, що у Др[агомано]ва нема ніяких грошей — ні великих, ні малих. Або ще ліпше, скажете, що Костомаров 22 томи праць своїх міг за які-небудь гроші написати або для іграшки, і тут же побачите самого Костомарова, побачите, як його поважають усі, українці й москалі... Почуєте, що й Шевченка шанують усі, і поезії його зовсім не пустими

іграшками вважають... То Вам же буде гірше.

— Еге, еге, оставте наші галицькі глупості, — твердив усе другий.

Але перший не втихав, все говорив, все жалівсь на українофілів і поляків, що йдуть вкупі проти «настоящих русских».

— Та й що таке страшне в українофільстві? — питаю. — Адже ж у Вас по черзі всі були, коли хочете, українофілами: і Головацький, і Дідицький. Та й од поляків треба, звісно, права свої боронити, але ж не гризтись з ними за те тільки, що вони поляки... Адже ж і Ваші «настоящие русские» не раз казали, що вони теж раді помиритись з поляками, аби на чесному миру.

— Ніколи вони цього не казали, — кричить.

— Ну, ось, — кажу, — а в «Слові», напр., в початку «угодової анкети» Лавровського?

— Не правда, — кричить, — ніколи я такого не писав!.. То все Драгоманов набрехав вам!..

Ну, думаю, попались ми з д. Площанським ще ліпше, ніж два редактори в «Записках Піквікського клубу». Бачу, що чоловік зовсім несамовитий стає, сам починаю говорити тихше, щоб перервати бесіду.

Д[обродій] Пл[ощанський] не вгамовується, гарячиться, так що сам чує потребу вийти з вагона на платформу охолодитись.

Тим часом товарищ його заявля мені, що він

хоч і їде вкупі, але не має нічого спільного з д. Пл[ощанськ]им і почина мене розпитувать, чи я бував у Галичині, що я так обзнайомлений з галицькими справами і т. д. Потроху круг запитів звужується, і мене вже просто питають, хто я такий. Я подав свою карточку... Tableau!..

Я заспокоїв обох подорожніх і питаю, що коли вони їдуть у Київ, то чи не можу я чим служити їм?

— Нас стрітить гр[аф] Уваров, — каже гордо д. Площанський, — і все нам устроить.

Товариш його був покладніший, і ми розмовились про з'їзд, про реферати. Він, як людина акуратна, їхав у Київ за дозволом шкільної ради і віз реферат палеографічного змісту, дуже інтересний для спеціалістів.

— По якому будете читати реферат? — питаю.

— По-латинському, — каже.

«Praktisch und wissenschaftlich!»⁶¹ — подумав я на панславистичній мові.

В Києві на двірці не тільки не було ніякого гр[афа] Уварова, але й нікого з членів господарського комітету з'їзду, ні бюро для свідомості гостей. Навіть д. Пл[ощанський] притих і згодивсь проїхати зі мною в університет, щоб там

⁶¹ Практично і науково (нім.).

довідатись про те, куда їм удатись. Там теж ніяких вказівок не було, окрім того, що в 11 год. буде отвертий з'їзд. Тоді я порадив гостям їхати до готелів, про котрі читав у газетах, що в них замовлені городською думою нумери для членів з'їзду, записав їм імена готелів, оддав свою коляску, і ми розпрощались досить добродушно.

Через кілька годин, при отворенню з'їзду в університетській залі д. Пл[ощанський] пройшов повз мене не поклонившись, тоді як товариш його стискав мені руку і потім зробив навіть візит. Коли я оддав візит, то застав галицького вченого за роботою перекладу свого реферата з латинського на російське. Інакше, звісно, бути не могло. На засідання з'їзду оба галичани приходили рідко. Реферат читав молодший по-російському зовсім чисто, хоть з акцентом; очевидно, йому хто-небудь виправив його переклад. Так в половині з'їзду чую, що гр[аф] Уваров каже одному вченому, мойому близькому приятелю:

— Як не соромно Др[агоманову], що він їздив у Галичину підбивати тамтошніх русинів, щоб вони не ходили в Київ на арх[еологічний] конгрес? *[На ділі я писав кому міг, щоб приїздили якнайбільше та привозили реферати, щоб було читано й по-нашому. Та з українофілів ніхто не поїхав, окрім О. Т[ерлецького], і то без реферата.]*

Приятель мій і очі виставив.

— Та Др[агоман]ов і не був у Галичині цього року.

— Як не був? — каже Уваров. — Він і приїхав з Галичини вкупі з Площанським.

Приятель, котрому сцена в вагоні була відома, взявсь за боки.

— Приїхав, — каже, — і з курйозами, та тільки з Козятина, а не з Галичини.

— З якими курйозами? — Той розказав. Гр[аф] Уваров перше сміявсь, а далі каже:

— Однако, что черт знает что такое, так врать! Меня самым положительным образом уверяли, что Драгоманов был в Галиции и отговорил многих русинов ехать в Киев...

З'їзд кінчавсь... Члени вирядились на археологічну екскурсію по Дніпру, що взяло два дні. Вернувшись, довідуємось, що в Києві случились арести, а в других місцях ще більше... То були арести тих соціалістів, з котрих через роки судилось 193, а наарестовано було 1400 чоловіка. Хоч у Києві було всього 5–6 арестів, та все-таки сум найшов і на членів з'їзду. Всі поспішались кінчати. Через два-три дні після перших арестів у «Киевлянине», котрий лютувавсь на з'їзд через те, що українські реферати мали видимої пошану, появилсь лист д. Площанського з плачем на Київ як на головний центр нігілістично-українофільсько-полонофільської

пропаганди в Галичині, а найбільш на одного «известного своєю злонамеренностью киевского корреспондента «С[анкт]-Петербур[ургских] ведомостей» и «Вестника Европы». Здибую я гр[афа] Уварова.

— Вы, надеюсь, не будете отвечать на письмо Площанского, — каже.

— А почему же? — питаю.

— Да ведь он непроходимо глуп!..

— Не беспокойтесь, не буду! — кажу...

[Треба сказати, що під екскурсію на пароході по Дніпру гр[аф] Уваров мав зо мною довгу розмову — щось годин зо дві, про речі українські і слов'янофільські, про мої статті в «В[естнике] Евр[опы]», між іншим, і про галичан. Він виставляв мені на вид, що не поділя всіх поглядів моск[овських] слов'янофілів, що навіть в 1867 р. навмисне виїхав із Москви в часи етнографічної виставки, щоб не бачити, як західні слов'яни і москвичі дурили одні одних, наполовину наївно, наполовину свідомо; що ще менше хвалить політику обрусенія. (Тут він мені розказав історію з Краківською академією і т. п.) Казав навіть, що більшу половину поглядів моїх, виложених у статтях в «В[естнике] Евр[опы]», він сам поділя. Але, каже, Ви міри не знаєте, особливо критикуючи других... Вам мало розбити, Ви хочете добити людей, показати, що вони цілком дурні, навіть

тоді, коли й так видно вже, які вони.]

Через день-два з'їзд скінчивсь... Зайшов я ненароком в одно кафе на Крещатику; читаю газету. Коли входить пр[оф.] Леже, пильно дивиться на мене, а далі каже по-італійському:

— А Вас не арештували?

— Як бачите, — кажу.

— А мені сказано, що Вас уже замкнуто.

— Хто?

Не сказав.

По дорозі заходжу в університет, сиджу в лекторії професорській. Входить один професор натураліст, трохи нагадуючий гоголівського Ноздрьова характером. Стає в дверях, хреститься:

— Свят, свят, свят! Драгоманов, откуда Вы? Из-под ареста?!

— Ну, ось! Хто вам сказав?

— Та мені казали, що арештовано одного професора філолога, так я й подумав на Вас... Казали ще, що він з галичанами має стосунки.

— Та й я чув подібне, — відповідаю, — так я подумав на іншого.

— На кого? — спитало мене кілька голосів одразу.

— На Гогоцького, — кажу. (Гогоцький, між іншим, зносивсь здавна з галицькими славістами, і йому прислана була потім депеша з Галичини, буцімто я держав на мітингу в Галичі промову про

те, щоб одділити Україну од Росії до Польщі.)

При імені Гогоцького професорська лекторія оголосилась реготом несказанним, мов гомерівський Олімп.

— І я чув про Вас таке ж саме, — сказав мені один юрист, коли незабаром ми виходили поряд з університету. — Ви мусите стерегтись... Це один із способів доносу — пускати чутку, що вже арештовано когось.

Д[обродій] Пл[ощанський] вернувсь у Львів і там у «Слові» почав уже цілком одверту кампанію проти «злонамеренного» кореспондента «С[анкт]-Петерб[ургских] ведом[остей]» и «В[естника] Е[вропы]», називаючи його по імені й прикладаючи йому новий епітет «бакунинско-польський агент...» А поряд з тим звістки про арест пр[офесора] Драгоманова появились і в німецьких газетах...

Були в Києві в часи з'їзду і русини буковинські. Два, здається, були записані й між членами з'їзду, але майже не показувались там, хоч прислали чи привезли інтересні церковні речі на арх[еологічну] виставку при з'їзді. Один раз стояв я в залі виставки коло якоїсь вітрини з одним професором москалем і проф[есором] Волод. Антоновичем, котрий був секретарем з'їзду. Підходить до остатнього буковинчик, щоб щось сказати про буковинські речі; говорить

по-німецькому! «Не впустить okazji, — кажу я москалевi, — прислухайтесь, бо такого дива не скоро побачите! Нiмцi смiються, що мовбито в Празi в 1848 р. на конгресi слов'ян можна було порозумiтись тiльки на нiмецькiй мовi i звуть ту мову: die panslavische Sprache. А ось тут Ви бачите, що вже нiмецька мова стає die panrussische, або навить die pankleinrussische Sprache!

— Як то так? — пита москаль. Я пояснив.

— Ну, господа малороссы, курьезные вещи у Вас делаются! — каже москаль.

— Не перечу, — кажу, — та возьмiть i Ви на себе хоч 25 % вини в таких курiозах...

Пiсля з'їзду вже довидався я, що в Києвi був iще один буковинський русин, наполовину, коли не зовсiм, народовець навить. Тiльки ж вiн не показавсь на з'їзди, по крайнiй мiрi не признався нiкому нi з членiв, нi в бюро. I в городi не показавсь нi до одного українця, а зате був у Рiгельмана, президента слов'янського благодотворительного комiтету...

Зовсiм сумний баланс треба б було вивести для наших австро-руських стосункiв i на арх[еологiчному] з'їзди 1874 р. й за весь той рiк, якби не пробуток у Києвi О. Т[ерлецького], що мав мiж своїми наслiдками влагодження колекцiї росiйсько-українських книг у Віднi. Ще побачившись в 1873 р. у Віднi перший раз з О.

Т[ерлецьким], почув я од нього, що тамтошні книгарі беруть подвійну чи й навіть більшу ціну за книги російські і що це спиняє навіть віденську університетську бібліотеку купувати безумовно потрібні російські наукові видання. Я взявсь доставити через київського книгаря скільки вгодно книг по звичайним російським цінам з тим, щоб за них оплачено було рублями по звичайному ж курсу.

Віденський університет закупив щось на 500 гульд[енів] чи рублів книг по рос[ійській] історії й етнографії, в тім числі й по-українській; літописі, збірки, комплект Соловйова, Костомарова і т. ін. Під час пробутку О. Т[ерлецького] в Києві був уложений лист книг менше спеціальних по російській і українській літературі, історії, етнографії для бібліотеки «Січі». Тепер закупка і російських книг на кошт українського кружка перейшла з меншою опозицією, бо закупка велась через ту книгарню, котра мала на продажі й мої праці, і видання, в котрих я мав свою долю [В 1871 [р.], коли в нас почались перші стосунки з січовиками (див. частина II, стор. 65), один український приятель писав мені: «Относительно галичан нечто приняли из Вашего мнения, со многим не согласились. Разделили книги на три разряда: первый разряд специального свойства, 2-й разряд таких, которые хотя и относятся к краю, но писаны иначе; 3-й разряд — книги реального

содержания (Пушкин, Гоголь, Островский) с общим значением. Из первого разряда решили послать все, какие собрать можно, тем больше, что они большею частью нам дешево стоят, иногда же ничего. Из второго разряда послать по одному экземпляру, т. к. их приходится покупать на чистые деньги; книги 3-го разряда только рекомендовать с просьбой высылать на покупку их деньги вперед. Идею вашу поняли во всей ее дельности, но просвещать галичан, стоящих на докарамзинской ступени развития, просвещать на наши почти отсутствующие средства не можем».] . Так, за 1874–1875 рр. вислано було з Києва в бібліотеку «Січі» книг не менше як на 500–600 рублів. Окрім того, мені пощастило справити туди кілька періодичних видань і книг і з Петербурга, причому поміг один звісний письменник російський, родом українець, сотрудник петербурзьких радикальних журналів. Я було сподівався припрягти до того ж і ліберальніших слов'янофілів, як проф[есора] Ореста Міллера або

Дм. Іловайського, котрий ще тоді не зовсім відділявся від западників. Багато я розказував їм про потребу впорядкування колекції російських книг по бібліотеках для молодіжі в австрійській Русі і доказував їм, яку шкоду робить навіть для інтересів російської громади Слов'янський благодотворительний комітет тим, що ширить між

зах[ідними] слов'янами, а почасти між галичанами саму тільки кружкову московсько-слов'янофільську та мертво православно-попівську літературу і що треба ширити в слов'янщині правдиву, громадську російську літературу і науку всіх напрямків. Я не ховався од моїх собесідників, що маю при тому й цілі українські, що мені ходить о демократично-прогресивний напрямок серед зах[ідних] слов'ян, а спеціально серед австр[ійських] русинів, і що я жду, що російська література і письменство pomoже зросту того напрямку, а через нього навіть теперішні москвофіли серед русинів стануть прихильніші і до українського поступового народовства, та, з другого боку, й теперішні українофіли залишать своє москвожерство. Можна було сказати, що й тут я хотів довести до **общего кавардака** (*destruam et aedificabo!*). Та через те мої московські й петербурзькі вчені приятелі (тоді!) були глухі до моїх намов і не дали ні одної книги. для галицьких товариств, котрі я їм рекомендував.

Дальше я розкажу, в якому мізерному стані по часті російських книг застав я, власне, москвофільські товариства в австр[ійській] Русі й Відні, коли я оглянув їх в 1875–1876 pp.

Бібліотека ж «Січі» вже в 1874–1875 pp. стала найбагатшою в усій Австрії на книги українські, а при тому й на російські не біднішою або може хіба

трохи біднішою од бібліотеки празького музею. [До того ж заходом О. Т[ерлецького] при грошовій допомозі трьох українців (правобережних) була додана до бібліотеки «Січі» прекрасна колекція книг західноєвропейських, переважно по наукам моральним і соціальним.] Січова бібліотека, між іншим, мала великий вплив на виробку нових прогресивних елементів у Галичині, тих молодших народовців, на котрих, власне, лежить від кількох років майже вся справді корисна народів праця по «провінціям» в Галичині, від чого, між іншим, виходить і те, що «провінціальні» діячі там, власне, культурніші, прогресивніші і менше затуманені партійно-націоналістичною темнотою, ніж «столичні», львівські, а при всьому тому національний, русино-український бік їх народовства стоїть вище всякого сумніву.

Женева, 30 юня 1889.

Частина п'ята

1875 рік і мій об'їзд Австрійської Русі

З 1874-ого року і в 1875-тий перейшла згадана

в попередніх головах наша тяганина з «Правдою» і з Тов[ариством] ім[ені] Шевченка. Як і перше, «Правда» не хотіла печатати ні наших, ні січових статей, в котрих бачила противне своєму консервативно-качалівському напрямку. Ми на те сердились тим паче, що думали, що *parca conventa* переслані в Галичину.

Під кінець 1874 р. настала досить несподівана пригода: появился в Києві один чоловік, котрого я знав мало, але котрий був досить близький товариш з моїми приятелями-українофілами, і появился з заміром непременно закласти свою газету, що, як казали, він вважав за своє «призваніє». Стучилося так, що пані Гогоцька, — жінка професора філософії в університеті, православного гегельянця і централіста-слов'янофіла, котра перед тим взяла в найми газету «Киевский телеграф», що виходила вже від 1859 р. без програми і без толку, навіть без граматики, — увійшла з новоприїжджим у компроміс: бери, мовляв, редакцію вже готової газети. Той згодився і до ліберально-демократичної програми (написаної переважно мною) прикликав чимало сотрудників з київської інтелігенції, в тім числі багато звісних за українофілів. Через мене було покликано і кілька галичан, з котрих писав на ділі і писав чимало Навроцький. Писав він найбільше про економічні справи, про котрі тоді уперто не хотіли знати львівські народовці, бо вони,

ще більше ніж москвофіли, стояли на тому, що економічна нужда галицького хлопа виходить від його «п'янства та лінивства».

З «К[иевским] телеграфом» 1875 р. вийшла кумедна річ. Звичайно, українолюбці по обидва боки Збруча говорять про Галичину як про український П'ємонт. А тепер виходило, що більше освічені галичани, навіть такий Навроцький, котрий мав особисті тісні зв'язки з львівськими народовцями, мусив, щоб подати свої думки або й просто зібрані ним по офіціальним джерелам факти про економічне життя свого народу, обернутися з своїми дописями в Росію та оголошувати їх по-московському. Я, з свого боку, зробив з «К[иевского] телеграфа» газету критики громадського і письменського життя в Галичині, так що ніколи ні перед тим, ні після того на Україні не писалось так часто й багато про Галичину, як в початку 1875 р. в «Киевском] телеграфе».

В народовецькій печаті вживається формула, по котрій я б то тільки й думаю, що чорнити все народовецьке. Так я мушу сказати, що в «К[иевском] телеграфе» я, звісно, критично обертався до всіх галицьких партій, але не пропускав пригоди виставити російсько-українській громаді всякий порядний виступ, найменшу ознаку поступової, народолюбивої думки, свіжого літературного заходу в писанню й діяльності

галицьких народовців. Коли ж «Просвіта» показала незалежність, зрікшись субсидії від галицького союму, то я посвятив «Просвіті» довгу статтю, напечатав її, окрім газети, особливими відбитками, котрі розсилав по всій Слов'янщині, де, як і в Росії, московільські газети ославили «Просвіту» як лакеїв і запроданців польських. Мені не раз приходилось полемізувати в «К[иевском] телеграфі» з народовською «Правдою» з приводу Товариства імені Шевченка й «Просвіти». Першому я докоряв за те, що воно пішло по слідах «Народного дому» між іншим, і в тому, що стало просто комерческим товариством, котре хотіло наживати гроші типографією, замість того щоб зразу ж стати науково-літературним товариством. «Просвіті» закидав я, що вона не давала народу нічого просвітно-наукового і навіть утилітарного. Що на мої закиди відповідали львівські народовці, цікавий хай прочита в «Правді» за 1875 р. В усякім разі факт, що я мусив вести з народовецькими товариствами й органом полеміку про такі елементарні речі, зостається фактом характерним. Оскільки з того часу подались наперед львівські народовецькі товариства і чи пригодились на що-небудь та моя полеміка, хай судять самі читачі.

Тимчасом коли я налягав на Галичину, другі сотрудники «К[иевского] телеграфі» писали про західну Слов'янщину, в котрій один і жив,

працюючи коло видання «Кобзаря» Шевченка, а другий (Сергій Подолинський) об'їхав значну частину південної Слов'янщини, звертаючи увагу на соціальні, а надто аграрні справи. В дописях і передових статтях про Слов'янщину (остатні писались мною) проводився консеквентно поступово демократичний і федеральний погляд. Сміло скажу, що на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства 1847, звісно, з відповідними часу змінами, як наш «Киевский телеграф» 1875 р.

Одначе з самого початку виявилось, що стан нашого «К[иевского] телеграфа» непевний. І своїм радикальством, і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією «Киевлянину» він викликав проти себе багато ворогів, котрі вхопились за слова «украинский сепаратизм» як за найліпшу палку проти нашої газети. До того й усередині газета була не кріпка. Гогоцький, реакціонер і катковець, а до того й Плюшкін, лютував на свою жінку і трохи не на базарі кричав, що вона попалась в руки сепаратистам. Сама Гогоцька не так-то рада була новій редакції, котра зразу потребувала більше видатків, ніж давала доходів, і стала докоряти нашій редакції, що вона не стоїть на ґрунті «чистого прогресу й демократії», а занадто

привносить націоналізму. «Редактор по призначенню» з патентованих українофілів став органом думок Гогоцької, а незабаром і кинув «К[иевский] телеграф» і потім появився з своїми статтями навіть у «Киевлянині». Місце його в «К[иевском] телеграфі» заступив один наш знакомий, не патентований українофіл, і під його редакцією хоч не обходилося без клопотів, та все-таки хоч не було спорів про літературний бік справи, про тенденцію. Газета почала пускати корені. Так зате й ворогів її прибавилось більше, і вони напірали на Гогоцького, роблячи його відвічальним за українофільську газету його жінки. Гогоцький став вриватися до жінки, коли в неї бував наш редактор, чіплявся до нього.

А з другого боку, патентована українофільська братія мало робила для газети; більша частина з тих, хто формально обіцяв бути сотрудниками, не давала нічого. Вся праця лягла на 4–5 чоловік, котрим, нарешті, увесь стан речей огид, і вони просто поставили перед братією питання, чи не лишити нам «К[иевского] телеграфа»? Більшість рішила не лишати, хоч за те, щоб лишити, подали голоси всі писавші, котрі незабаром майже всі стали емігрантами: я, С. Подолинський, Зібер, Волков.

«Це значить, ми присуджені на каторжну роботу, — обернувся я до тих, що самі писати не

хотіли, а з легкою душею подавали голос за те, щоб другі писали. — Ну, так я кажу просто, що на безсрочну каторгу я не йду. Протягну ще якийсь час, і коли все буде по-старому, то кажу наперед: утечу з цього Сибіру, не питаючись ні в кого».

Треба сказати, що мій стан у «К[иевском] телеграфі» був найтяжчий. Злоба проти газети направлялась переважно на мене, котрого робили відвічальним навіть за ті статті, про котрі я не знав або котрим був противний в редакційній раді. Гогоцький спеціально лютував на мій сепаратизм, і коли редактор (другий), щоб утихомирити його, сказав йому, що я не можу бути сепаратистом, бо я автор статей у «Правді» — «Література російська, великоруська, українська й галицька», то Гогоцький іменно на ті статті й подав донос міністру Толстому, вказавши йому там на осуду його шкільної політики.

Тим часом у товариства, в українофільській братії я не тільки не мав потрібної помочі, а почав натикатись на опозицію дужчу, ніж у попередній рік. Мотиви тієї опозиції досить складні, і я далеко б оді йшов від австро-руських справ, якби став розбирати їх. Скажу тільки про те, що виставлялось наверх опонентами. Виставлялось же ними те, що я занадто мало даю ваги національності, українофільству, а занадто далеко йду в своєму європействі і занадто багато роблю уступок

всеросійству. Говорив таке тепер найбільше один товариш, котрий торік найбільше піддержував мене в подібних спорах.

Раз я йому насамоті нагадав торішнє і спитав, що змінилося з того часу в його і моїх думках або в обставинах. «А змінилось те, що торік Вам робив опозицію NN, а тепер його нема, то Ви остались без рівноваги. От я її й держу». Я нічого не зрозумів у таких резонах і замовк.

Між іншим, опозиція виявила себе доволі сильно, коли я читав проект статті в «К[иевском] телеграфі» на роковини Шевченка. Товариш, котрий споривсь зо мною для «рівноваги», досить гостро скритикував мою статтю. Я бачив, що багато згідні з ним. «Ну, я беру назад свою статтю, — сказав нарешті я. — Тільки зробімо по-англійському: хто повалить міністерство, той склада нове. Пишіть Ви статтю на роковини».

Рівноважець одмовляється, почина говорити, що ми не так радикально розходимось і т. ін. Згодились на середнє: вибрали комісію, котра мусила зо мною переробити статтю. Звелось на незначні поправки, та цензор порішив справу по-своєму: заборонив усю статтю як занадто українофільську!

Товариш, споривший зо мною для рівноваги, почав виступати проти мене і в галицьких справах, коли я радив написати що в Галичину. Частіше

всього він жалівся, що я вже дуже багато хочу займати людей Галичиною, і прозвав мене «Михаил Галицкий». А іноді так ставав на бік правдян. Один раз саме коло того часу, як нас, сотрудників «К[иевского] телеграфа» присуджено на каторжну роботу, я настоював на потребі вп'ять післати в «Правду» колективний лист, бо на індивідуальні правдяни зовсім не звертали уваги. Рівноважець виступив проти, але з такими аргументами: після всього, що ми спробували, очевидно, що правдяни закоренілі обскуранти, а коли так, то Найліпше просто махнути на них рукою, а коли між галичанами є поступові елементи, то ми мусимо з ними виключно закласти за границею новий орган. Це заодно могло б рішити й справу про «К[иевский] телеграф».

Теоретично це було вірно, але з практичного боку вже через те не мало вартості, що, як показало діло, наша братія не здібна була вправитись і з «К[иевским] телеграфом», і сам рівноважець не написав у «К[иевский] телеграф» ні слова, а тільки усердно говорив за те, щоб «каторжники» не кидали «К[иевский] тел[еграф]». При таких умовах слова рівноважця про новий орган за границею не мали в моїх очах ніякої вартості.

Тільки ж братія взяла їх всерйоз і рішила вибрати комісію для обсліду цеї справи. В комісію попалось кілька каторжників; хотіли назначити й

мене, але я відрікся й порадив вибрати ліпше ініціатора справи. Так і сталося. Та на тому й стало.

Тим часом Гогоцька порішила справу «К[иевского] телеграфа», а іменно: відмовила нам газету. Случилось це якраз перед вакаціями. Я поклав поїхати в австрійську Русь, щоб самому придивитись пильніше до тамтошніх обставин і познакомитись найбільше з «провінціалами», серед котрих, — писав мені Навроцький, — є люди більше серйозні й здібні до поступу, ніж львівські народовці.

Але незадовго до мого виїзду приїхав у Київ галичанин — звісний Кррнило Сушкевич з жінкою. Я мусив *faire les honneurs de la ville*⁶², показувати приїжджим місто, звісно, найбільше церкви і ті старовини, що в них заховались. Подорожні не дуже-то інтересувались тим, бо, очевидно, історії Києва не знали, а, окрім того, мадам Сушкевич, видимо, боялась, шизматицьких церков». Моєї сім'ї вже не було в городі, але дехто з товаришів жонатих закликували Сушкевича з жінкою на вечір, «на чай», по-російському, та Сушкевич всюди приходив сам, без жінки. Звісно, розмова велась про всякі речі, спорні між нами й правдянами. Я лишав споритись більше другим, хай своїми очима

⁶² Виконувати обов'язки гостинності (*франц.*).

побачать, що то таке галицький народовець. Розмова частіше всього сходила на причини бідності хлопів, на потребу звертати увагу на економічні справи.

Раз при 20–25 душах люду Сушкевич випустив «крилате слово», істинно монументальне. «Ось ви, панове, все за хлопом побиваєтесь, кажете: землі їм дати. Але ж ви не знаєте натури нашого хлопа. Але ж як дати йому землю та лишити самого, то він ляже під грушкою та й спатиме і нічого не робитиме!»

Ці слова ліпше, ніж цілий том, малюють ступінь розвитку, на якому стояла галицька громада в 1875 р., і прибавляти мені до них нічого.

В кінці юля я виїхав у Галичину з одним молодим приятелем, котрого я буду звати Х. Б. Ми поїхали на Радзівілів, щоб оглянути Почаїв. В Почаєві ми надивувались на єдину в православній Русі не темну церкву (перероблена з уніатської), на мужицькі костюми на фресках церкви, котрі представляють чудеса почаївської богородиці, на монаха, котрий розказував нам, як недавно трохи не згоріла чудотворна ікона, котра, між іншим, по легендам, втушає й пожари. В Бродах на австрійській митниці случилася з нами пригода.

Галичина — **безспорно** зостаток Польщі з державного погляду, і тому не дивно, що тут поляки чиновники поспішаються помститись над Москвою,

над усяким москалем, котрий попадеться їм у лапи. А митниці так і навмисне зроблені на те, щоб надокучати людям. До того ж звісно, що галицько-польське чиновництво рекрутується з раси, котра і без того рада показати свою важність над підлеглим чоловіком. Через те нема в Європі митниць більш нудних і надоїдливих, як галицькі, хіба російські.

У нас же в багажі було таке, до чого безпремінно мусили причепитись польські митарі, а власне, багато книг російських і українських. Я віз чимало київських видань етнографічних і популярних, щоб роздати їх по австрійській Русі. А мій спутник думав, проїхавши по тій Русі, податись через Молдавію в Одесу, а звідти в Крим, де думав zostаватись місяців 2–3, то й узяв собі, окрім всього іншого, «Отечественные записки» аж за 2 роки, тобто 24 досить товстих книги. Окрім того, мав він щось 2–3 фунти чаю і, нарешті, величезну сокиру, бо, як Гладстон, рубав для гімнастики дрова. В Києві, як ми вкладались, я йому казав, що буде з ним на галицькій митниці пригода, і обіцяв говорити за нього (він не вмів ні по-польському, ні по-німецькому) про чай і навіть про книги, але за сокиру відрікся. «Ми непременно будемо московськими агентами в очах польських чиновників, — казав я. — А тут сокира... Як я впевню їх, що ви дрова в Криму будете рубати?!»

Сокиру Х. Б. заховав так у скрині, що до неї не дійшли, а чай і книги побачили. За чай взяли якусь величеньку плату, а перед книгами стали. «Нащо пану тільки книг?» — питав чиновник, коли це другий показує йому, що і в мене повна скриня книг. Почалась розмова: куди ми їдемо? «В різні місця слов'янські», — кажу. «Нащо вам стільки книг?» — «Одні до читання, другі, щоб роздавати». — «А чи не можна відіслати ті книги direct куди в інше місце, а не в Львів?» — «Не можна», — кажу і т. д. і т. д.

Тим часом коло наших книг зібралась купа чиновників і слуг. Поїзд ішов ще за дві години, і нам, і чиновникам було багато часу, то можна було гаяти. Один із залізно-дорожніх слуг, очевидно, русин, взяв у руки одну з моїх книг і став читати голосно заголовок: «Народные южно-русские сказки», — засміявся доволно, розкрив книгу і став читати, усміхаючись.

«Ну, так що ж буде з книгами?» — питаю я чиновника, на вид важнішого. «Ми не можемо пропустити, — каже. — Хто його зна, що там у них; може, що небезпечно». — «Але ж у вас конституція, — кажу. — То від вас що небезпечно може прийти в Росію, а де вже Росії небезпечити вільну Галичину!» — «Я не можу пропустити, — каже, — хіба начальник». — «Ну, то скажіть начальнику, що є у нас такі-то й такі книги, а ми

пождемо до поїзда, — кажу я і, обернувшись до русина прислужника, прибавив: — зав'яжіть, будьте ласкаві, скрині), — і ми пішли в буфет обідати.

Трохи згодом приходять русин читач і питає: «Ви до Львова?» — «До Львова». — «Давайте за багаж стільки-то». Я даю. Русин приносить квиток. Далі дзвонять, і ми йдемо до вагонів. Бачу — русин везе наші скрині до багажового вагона. До мене прибігає суворий Катон з митниці і питає: «А як же буде з книгами?» — «Вже скінчено», — кажу я. «Хіба пан говорив з начальником? З тим паном, що з усами», — показує на якогось пана віддалека. «Ні», — кажу.

Катон сам побіг до пана з усами, а русин тим часом пхає наші скрині в вагон. Бачу я, Катон показує на нас руками. Бачу і міну, і жест обома руками начальника, котрі значили: «Idz pan do djabla!» Катон вертається назад, я віддаю йому салоновий поклін і вскакую в вагон. Поїзд двигается... Ми благополучно прибуваємо в Львів, куди мусили на той же час приїхати з Відня галичанин О. Т[ерлецький] і українець С. Подолинський з тим, щоб укупі з нами їхати в Гуцульщину.

Приїхавши у Львів, ми, звичайно, пішли на «Бесіду» читати газети, але ні до кого зі львів'ян я поклав собі не ходити й розмовляти з ними якнайменше. На «Бесіді» зустрічні правдяни самі

зачіпали спорні пункти. Я відповідав, що скінчив свої спори з правдянами і буду виступати проти них тільки тоді, коли вони будуть говорити від імені всіх русинів-українців, а тепер приїхав шукати, чи нема в Галичині других людей, з котрими нам можна працювати для народу без спорів. До нас у готель заходив Волод. Ганкевич; я лишав його споритись з моїм молодим товаришем, для котрого *species hominum narodovius Leopoliensis*⁶³ була дивоглядною.

Одного дня Х. Б. заспорився з Ганкевичем про те, як дивитись на засудженого в кримінал. Ганкевич доказував, що признаний судом злочинець є неперемінно лихий чоловік, котрому не можна ні спочувати, ні помагати, котрого не слід жаліти. Х. Б. проводив гуманні погляди на злочинця, звичайні в Росії ще з 40-вих років, і дивувався, як Ганкевич, будучи людиною університетського виховання, може таке говорити. Я помітив, що, власне, Ганкевич, як львівський докторант прав, так і мусить говорити, — коли це хтось сильно стукнув у двері, і затим в наш номер вбігли О. Т[ерлецький] і С. Подолинський, з котрих остатній, побачивши Х. Б., зараз же почав з ним боротись, поки оба не попадали додолу, чим

⁶³ Специфічна порода львівських народовців (*лат.*).

перелякали Ганкевича та трохи й мене. Це вони пробували силу після того, як остатній раз боролись в гімнастичному залі в Києві, назад тому півроку.

На запит: що нового в Відні? приїжджі показали брошурку «Парова машина», і скоро С. Подолинський почав її читати. Видно було, що він був її автор. Скоро С. П[одолинський] скінчив читати ту комуністичну казку, спитав нас, що ми про неї думаємо.

Я поглянув на Ганкевича. Той замітив щось про два-три вирази. «А проти змісту нічого не маєте замітити?» — спитав С. П[одолинський]. «Нічого», — відповів Ганкевич. «А ви що скажете?»-спитав мене С. П[одолинський]. «Я про ідею казки нічого не буду говорити. Тільки я не дуже великий прихильник проводу складних соціальних ідей в казках, утопіях і т. п. Тут не показується того, що перше приходить в голову, а надто простому чоловікові: як дійти до певного ідеалу, намальованого в казці, в сні, в балеті».

Тут Ганкевич замітив, що час іти в «Бесіду», що там будуть цікаві гості.

Ми пішли, і помалу розмова звелась на наші рокові спори з правдянами. Я піддержував розмову тільки, щоб дати другим повід говорити. Особливо хотілось мені, щоб О. Т[ерлецький] як галичанин поговорив з народовцями. «Що ж ви хочете, щоб ми приставали до соціалістів?» — спитав Ганкевич,

котрий звичайно в розмовах один на один брав середню ноту між нами й львівськими народовцями. «Я знаю, що ви не соціалісти, — казав я, — але коли ви зветесь народовцями, тобто демократами, то будьте хоть індивідуалістами, та все-таки правдивими, чистими демократами, а до того й поступовцями, а не йдіть на службу австрійській клерикально-магнатській партії. І на теперішньому австрійському політичному ґрунті є що робити демократу-поступовцю, навіть коли він не комуніст і не пристає до соціалістів. «Перепрашаю, — сказав тут Олександр Огоновський. — Розмова для мене дуже інтересна, але я мушу йти додому; я тільки що вернувся з села і покинув жінку саму. Знаєте, жінка молода», — сказав він до всієї публіки з осібною усмішкою. Всі засміялись тією ж усмішкою...

«Нащо ви сказали, що можна бути демократами, хоч не соціалістами? — спитав мене гостро С. Подолинський. — Аже ж консеквентний демократ мусить бути соціальним демократом!» — «А коли ж і в більше освічених сторонах, ніж Галичина, багато є демократів не соціальних. Тепер досить було б і того, коли б кожна поступова партія давала хоч те для поступу, що лежить в її йменні, в програмі, то скорш наступив би час і для соціалізму».

С. П[одолинський] з цим не згоджувавсь, але

ж коли я йому сказав, що невже ж мені було потребувати, напр., від Ол. Огоновського, щоб він ставав соціальним демократом, то й він засміявсь. «То з ними просто нічого й часу гаяти, — сказав він. — Треба починати працю з іншими галичанами». — «З якими?» — «А ось з січовиками. Ви б тепер не пізнали «Січі»; там усі тепер соціалісти». — «Так скоро люди не переменяються». — «А ось же перемінились. Ми вже вмовились з О. Т[ерлецьким] про видання соціалістичної газети української в Відні. Затим тепер і їдемо в Росію, щоб зібрати грошей та знайти кореспондентів для газети».

Цей новий проект руйнував перше вложений, щоб їхати всім дивитись на Гуцульщину по обидва боки Карпат. Нарешті вмовились наполовині: усі їдемо в Станіславів, звідти в гори до батька одного січовика, потім у Галич дивитись народний мітинг, зібраний товариством Качковського, а потім О. Т[ерлецький] і С. Подолинський їдуть у Росію, а я в Буковину й Угорщину.

Поїхали в Станіславів залізницею без усяких пригод. В Станіславові піднялось питання, куди їхати? Чи в готель, чи в дім старого приятеля січовика, котрий мав там свій дім. О. Т[ерлецький] радив готель, але С. Подолинський настоював, що треба в Галичині пропагувати наші російсько-українські антибуржуазні звичаї і їхати

до січовика. Той стрітив нас досить гостинно, але ми, видимо, стісняли його матір, котра не знала наших пансько-мужицьких звичаїв і вітала нас дуже церемонно й холодно.

На другий день прийшов до нас один кандидат на учителя, страшно чорнявий (Леонід Заклинський, тепер уже небіжчик), досить розумний чоловік, і тут я запримітив, що я мов вернувся в цюріхський Fluntern. В станіславського січовика було (кілька № №) «Впереда» і його видань, котрі посилались йому навіть в коректурах. Січовик подав мені свіжу новинку, «Сказку о Мудрице Наумовне», котру я не міг себе принудити прочитати далі 3–4 сторін[ок]. Чорнявий гість ходив по хаті з листом «Впереда». Оба вже були знакомі з «Паровою машиною» і похваляли її перед автором. Коли я звів бесіду на львівську публіцистику, на потребу видавати щось прогресивніше, ніж «Правда», чорнявий став говорити про те, що треба видавати щось подібне до «Впереда».

Але треба було вибиратись у гори. Нам найняли візницю, до нас чотирьох прибавився молодий тихий січовик, котрого я бачив ще в 1873 р. у Відні, дуже симпатичний, тільки, може, занадто вже скромний, і ми поїхали в гори до його батька-попа. Дорогою нас не раз уражало нахальство жидів, а надто одкупщиків шосейних

(рогатників), котрі грубо кричали на нашого візницю і, узявши з нас гроші, не хотіли навіть підводити застави, так що наш візниця мусив злазити і робити їх роботу, причому жиди ще його й лаяли. Два рази всилу ми вдержували антисеміта Х. Б., щоб не побив жидів.

На другий день ми приїхали до цілі, в гірське село, дуже близьке вже до угорської границі. Видимо, небагата сім'я попа стріла нас дуже гостинно і при тому без тих буржуазно-польсько-австрійських манер, котрі панують по більш «цивілізованих» кутках Галичини і котрі досить прикрі для людей, звикших і до російської простоти, і до романських салонів. Про життя народне ми довідались мало — не було часу. Так хіба приглянулись поверхово до того, що таке гуцул, його хата, костюм. На другий день пішли в церкву, де я бачив більше подобенства до наших православних церков і нашої служби, ніж по городах Галичини. Після служби наш хазяїн-піп попсував нам духа промовою до його нечисленної гуцульської пастви. Видимо, він почував потребу перед гістьми щось сказати пастві і сказав на тему, котру тоді любила розвивати галицька преса: **п'янство й лінивство хлопів**. Вийшло якось *ex abrupto*⁶⁴ безтактно, грубо. На нас найшов сум, та й

⁶⁴ Несподівано (*лат.*).

гуцули, здавалось, стали дивитись на нас понуріше: мовляв, це для вас, через вас нас вилаяно!

Увечері друге неприємне вражіння: коли ми сиділи в кружку, — гості і досить численна сім'я хазяїна, — і розмовляли, причому й дочки хазяїна, видимо, не дуже вчені, просто й мило розпитували нас про Україну, прийшов якийсь чиновник поляк, поліцейський чи лісовий, про котрого нам уже казали, що він розпитував про нас. Він увійшов з польською мовою, і зараз же всі почали говорити по-польському, окрім нас, приїжджих. Коли нас знакомили, поляк чиновник замітив: «А, Ukraincy, to nasi ludzie!» і поговоривши до нас спершу по-польському, але дістаючи відповідь по-українському (бо я говорю по-польському плохо, а С. П[одолинський] і Х. Б. зовсім не говорили), і сам поговорив з нами минут з п'ять по-руському досить добре, тільки з грубоватою (бо хлопська мова!) вимовою, а потім повернувся до дам з польською фразою і так і держався її до кінця візиту.

На другий день ми, накупивши деяких гуцульських виробів, найбільше наших виплетів з намиста, — моду, котру мої дами-родички потім пустили на Україні, — та торбочок, ми пустились в обратну путь до Станіслава.

Туди ми прибули вже досить пізно і нарobili чимало клопоту січовикові, котрий нас не ждав, хоч йому й казано було, що приїдемо саме в той день, бо на завтра вже треба було бути в Галичі. Довго бідний січовик не міг примиритись з тим, що я міг спати долі на пледі, підложивши собі під голову дорожний сак та маленьку подушечку, і таки, аж розбудивши мене, перевів на якесь, по його думці, більше комфортне ліжко.

Вранці ми поїхали в Галич. Там нам кинулось у вічі велике число вояків, що ходили патрулями по місту, немов вижидаючи бунту. Народу приїхало на мітинг душ з 800. Це була для нас, росіян, невидана річ. Але ж урядники віча робили все мов навмисне, щоб віче як можна менше принесло користі народу.

Перш усього вони почали правити найторжественні церковні служби. Грековосточні служби взагалі пораховані більше на монахів, аніж на мирян, та ще наших, холодних країн, де людина мусить більше працювати, ніж по Сіріях та Єгиптах. А вже до таких пригод конституційного життя, як мітинги, ті служби зовсім не підходять. На них іде найменше 1 1/2-2 години, після чого люди застаються голодні й потомлені і мало здібні слухати політичних ораторів.

Оратори ж галицькі страшно незручні: не вмюють говорити коротко, образно і просто про діло, а несуть хрїї, зложені по старій риторичі, —

довжезні, бліді, темні і страшенно скучні. Витерпіти галицький мітинг — тяжка робота навіть для вишколеної людини, тим паче для простої. До того оратори тов[ариства] Качковського, як спеціальні твердоруси, навмисне говорили таким язиком, що й мені, напр., було часто дуже важко їх розуміти. Я навмисне старавсь міститись серед мужиків, котрим були відведені місця по краям шопи — досить тісні, бо середину, більш простору, засіли «отці» і їх «красавиці». Ті «хлопи» дуже пильно прислухались до промов: видимо, щиро заінтересовані були мітингом, але дуже мало розуміли промови. Часто вони оглядались навкруги, шукаючи, щоб хто їм пояснив, про що ходить. Я не раз мусив зрозумувати моїм сусідам суть промови, і до мене стали обертатись сусіди, коли чого не розуміли. «Починаються внески поодиноких членів!» — викликнув председатель віча. «Що ж це ми мусимо ще нести?» — спитала мене сусідка, жінка, котра з чоловіком дуже прислухалась до промов, але, очевидно, майже нічого з них не розуміла. Чоловік її розумів не більше.

Після промов була «часть забавна» — прогульна на замок, де грала музика, між іншим, і популярної коломийки. Тільки ж і та часть була не живіша. Надутість, церемонність видно було на кожному кроку. Авторитети ходили надувшись окремо і, видимо, нудились. Поблизу їх так само

нудилась простіша «інтелігенція», а далі «народ». Нігде ні живої розмови, ні веселості. (Як взірець галицької церемонності, розкажу пригоду, бувшу ще до мітингу. Ми були коло церкви. Народу було багато, а церква була мала; попи правили довго. Маса народу стояла або й сиділа коло церкви. Сіли й ми на траві, прославши пледи. З нами говорив Євг. Желехівський. Ми його просимо сідати коло нас. «Та я сів-бим, — відказує, — та боюся, аже-бим ся не скомпрометував: тут можуть бути мої ученики».)

На нашу групу скося всі поглядали, аж поки, нарешті, підскочив до мене один віденський москвофіл, але скоро відійшов, бо втомився говорити «чистим русским літературним язиком», котрого «чистота» ясна була перед моєю російською мовою. Підійшов був потім один буковинський піп, котрий сказав мені секретним шопотом, що за ним, як і взагалі «за нами, православними», слідять, як би він не сказав чого проти непогрішимості папи. Він дуже здивувався, коли я його спитав, чому ніхто на мітингу не зачепив ні одної живої політичної, соціальної чи економічної справи, і скоро втік від нас. Я потім замітив, що й уніатські попи по селах, навіть такий Витвицький (автор книги про гуцулів, котрого винили о прислужність до полонізму), охоче зачинали зо мною розмову проти непогрішимості

папи.

Скінчилось гуляння, скінчився пообідній збір мітингу, на котрому молодий член М. Павлик підняв справу про переклад на народну мову церковних книг. Ніхто не підпер цієї думки. Після мітингу зосталась в усіх тільки втома. Ми, українці, дозволяли собі говорити, що коли б у нас була така воля, то інакші б у нас плоди давали мітинги. Галичани, навіть радикальніші, мовчали конфузливо або складали вину на москвофілів, проводирів мітингу.

Після раннього мітингу мені довелось обідати серед купки народовців, переважно молодих попів. Завелась розмова, між іншим, про «Просвіту». Тоді «Просвіта» не печатала навіть утилітарних книг (про гній, закони і т. ін.), а виключно баєчки для дітей та біографії чудотворців. Це їй закидав я в «К[иевском] телеграфі». «Правда» відповідала, що «Просвіта» добре робить, бо перше треба навчити народ «моральності».

Молоді попи в Галичі говорили те ж саме. «Але ж, прошу вас, — казав я, — навіть коли б це було правда, то якої моральності навчать чудотворні казки про те, як той ходив по воді, а другий по воздуху і т. д.? Вже коли хочете навчати масу християнської моралі, то чому ви не ширите просто євангелія, напр., в Кулішевому перекладі? На це мені відповідали явно, щоб тільки

відкритись, бо й євангеліє мої собесідники вважали за щось дуже ліберальне. Між аргументами були й такі, що хлоп занадто мало розвитий, щоб просто читати євангеліє.

Наступив кінець мітингу, і ми пішли на стацію, звідки С. Подолинський і О. Т[ерлецький] мусили їхати на Львів і далі в Росію, а я з Х. Б. на Чернівці. На стації зібралось чимало люду, і Х. Б. з своїм антисемітизмом сам відкрив там мітинг, в котрому взяли участь і жиди, й мужики. «Інтелігенція», видимо, тікала від того мітингу.

Коло 11 г. вечора ми були в Чернівцях, звідки Х. Б. зараз же поїхав на Сучаву, а я фіакром поїхав у місто.

В Чернівцях я мав рекомендацію до одного молодшого народовця, котрий попрохав мене прийти ввечері в один ресторан-огород, де, казав, збираються інтелігентні русини. Але ще днем, не пам'ятаю вже як, я познайомився з одним молодим русином, писателем, котрий поміщав свої твори в виданнях старої партії. Він предложив мені обійти зі мною місто і добре його мені показав. Оглядаючи митрополію, ми оба посумували над тим, як мало в цім краснім будинку, котрий звернув би на себе увагу навіть і в Відні й Парижу, робиться що-небудь, не скажу вже дійсно путнього, для народу. Потроху ми розговорились взагалі об тім, що робиться для руського народу в Буковині.

Чернівецький молодий старорусин, сам галичанин з роду, признавав, що не робиться майже нічого, і зовсім незалежно критикував обидві партії, а надто стару, котра тоді мала там перевагу і котра недавно агітувала за вибором у послі звісного буковинського німця з русинів Томащука. «Скільки і я поклав праці на той вибір, — казав мій чернівецький Вергілій, — а що виграв з того народ наш?» Розмовившись, ми майже зовсім зійшлись в поглядах на працю коло народу, незалежно від старих партій. Не думаю, щоб собесідник дурив мене; певно, як багато наших людей, в часи приязної розмови він дійсно й думав те, що говорив, а потім ішов по тій дорозі, куди його пхала рутина.

Увечері, в тій компанії, котра зібралась у показаний мені ресторан, левом бесіди став один уніатський піп — середнього стану між партіями. Будучи досить прихильний до москвофільства, він згорда дивився на православних буковинців і жалівся, що галичан на Буковині не люблять, тоді як вони там дійсні **культуртрегери**. Він так і сказав. Звисока він дивився й на православну церкву в Росії, де, як він казав, нема освічених попів ні проповіді. Мені не було резону споритися з ним, і ми попрощались досить приязно.

На другий день я оглянув церкву і чув спів руминський і слов'янський, обійшов базар, де

дивувався чистоті малоруської розмови. Чернівці в цьому перший город на світі, бо панська мова там німецька, дуже вже далека від мужицької, то й не може там у розмовах панства з мужиками виробитись така мішанина, як у Львові або в Києві. Тут і пани на базарі мусили говорити чисто по-малоруському.

Нарешті, накупивши фотографій гуцулів, я поїхав залізницею до Снятина, щоб звідти при помочі попа, до котрого мені дали лист з Чернівців, їхати возом до Путилова-Сторонця до Федьковича. Піп трохи здивувався моєму візиту, але прийняв мене гостинно, дав навіть їсти печену курку з чаєм і винайняв мені візницю з тим, щоб зараз же їхати на Кути, де я мусив ночувати.

В Кути ми приїхали пізно і довго не могли добитись ні в одну гостиницю. Був вечір п'ятниці, і ні один жид не хотів безпокоїтись відчиняти нам. Нарешті довгим стуком у одні ворота ми добились того, що з двору вийшла наймичка, християнка, і впустила нас. Але їсти нічогосінько не дала, так що я мусив вдовольнятись споминами снятинської курки. Я не знав, що тими споминами прийдеться мені жити і на другий день і через те не дуже тривожився.

На другий день показалось, що ніхто з жидів у дворі не хоче з нами навіть говорити, а тим паче дати їсти. Намови наймичці нічого не помагали;

вона знала тільки взяти з нас певну плату за нічліг. Нарешті візниця прийшов з торжеством і приніс мені склянку кави, далеке подібіє віденського melange, і хлібчик, подібіє Semmel. Каже: «Здобув із християнської цукерні, бо як же можна панові зоставатись без кави!» Я був радий такій міцній вірі в панську каву, але наївся мало і потім майже цілісінький день нічого не міг здобути по дорозі: жиди не продавали, бо була субота, а мужики не продавали бог їх зна через що.

Зоставалось годуватись чудовими ландшафтами та красою люду, а надто жінок і дівчат. Нігде в руському світі нема такої краси. А жіноцтва, найбільше дівчат, по дорозі попадалось чимало, бо, — як побачив я тоді з дивом, — там такий звичай, що дівчата поправляють дороги у празник. А в той день був якийсь празник. В однім місці коло дороги поралось щось зо 70–80 дівчат і молодиць, одна ліпша другої, всі завітчані, в празникових одежах.

Тільки ж пополудні голод так став мене розбирати, що хоч кричи. Візник став розпитувати людей, де б можна знайти обід, і нарешті сказав мені, що незабаром доїдемо до поштмайстра і в нього пообідаємо. До того поштмайстра добрались ми не скоро. Я прошу його зготовити обід або дати хоч яєць. В надії добре пообідати я викупався в річці, що текла зараз же нижче дороги, і,

купаючись, любувався на **дараби** (плоти), що спускались по річці, несучи на собі, між іншим, гуцулів і гуцулок в празникових строях. Купання ще вбільшило апетит. Коли це кличуть обідати. Подають суп: ні сліду м'яса: вода і картопля. Друге несуть щось біле: оладки з картоплі. «Як звать цю страву по-тутешньому?» — питаю в поштмайстра, котрий обідав укупі зо мною. «Барабольники», — каже. Третє несуть щось брунасте. Ну, думаю, певне, вже це печене м'ясо. Беру: ті самі оладки з картоплі, тільки обмазані соусом із слив. «А це, — питаю, — як звать?» — «Теж барабольники». Записую в книжку свою день, і час, і слова: «барабольники, да буде прокляте ваше ім'я!»

Я, між іншим, розкакую це все як про свого роду ознаку культури, котру можна побачити на східній половині Австрії і на Балканському півострові і котра зовсім відмінна від нашої, української, або взагалі російської. Це стан речей, в котрому нема культури ні дикої, ні цивілізованої. У нас при культурі дикій по крайній мірі випросиш або купиш в кожного мужика хліба, яєць, молока. У нас неможливо, щоб і чиновник, як, напр., буковинський поштмайстер, живучи в селі, при огороді над річкою, не розвів собі курей, голубів, утят. Тут же, бачите, цивілізація вже диференціювала життя: продає страву й т. ін. вже тільки жид; поштмайстер вже не може займатись

курчатами, а в той же час не має стільки грошей, щоб купувати курчат у жида, ось він і сам їсть барабольники, і гостеві нічого іншого не може дати. Тимчасом коли я спитав його: що я йому винен за обід, то він в принципі плати не відмовив, а тільки сказав: що хочете. Менше гульдена поштмайстру давати не личило, бо все-таки гербова особа, і я дав гульдена, а поштмайстер узяв його за три-чотири бараболі!

Далеко не в одній з'їжі можете знайти подібний же стан речей в таких сторонах, як Буковина, де нема вже культури первісної, та нема й європейської.

Мені цікаво було знати, якої нації мій поштмайстер. Глядячи на його дерев'яну фігуру, нагадуючу вахтмайстра, я якось машинально говорив з ним по-німецькому, а в другий раз щось казало говорити до нього по-малоруському. Він відповідав на обох мовах. Я спитав його, чи він німець, чи русин? «Ich kann deutsch und ruthenisch», — відповів він. З цієї формули видно, що мій Амфітріон ще не дійшов до думки про націю як про якусь колективність. Це атом, котрого доля, а почасти й начальство поставили у примус говорити по-руському й по-німецькому. В Буковині, та й в усій нашій країні, чимало таких атомів, і живуть вони, сповняючи те, що велить їм грубий егоїзм або воля начальства. Безспорно, що

націоналізм для таких індивідуумів, навіть коли він не обходиться без певної долі шовінізму, буде для них ступнем до вищого, до того, що все-таки вони стануть «звірми громадськими», говорячи словами Арістотеля.

Виїхавши від поштмайстра, ми мусили зараз прибути до місця, де зливаються два потоки, і повернути по берегу лівого. Так виходило по моїй карті, і таке наказував я візниці. Але візниця казав, що він розпитував людей і що ми мусимо ще їхати понад правим потоком. Я замовк, але згодом запримітив, що ніякого другого потоку нема, і казав візниці поспитатись у людей. Не скоро ми надібали таких людей і від них довідались, що справді поворот до Путилова ми залишили позаду себе. Розказую про це не тільки як про дорожню пригоду, а й як новий примір галицького незнання і в'ялості, котрі показав візниця (був у 4 класах гімназії) у своїм ділі і котрі звичайно галичани показували кожний у своїм. У Львові, напр., була зо мною така пригода: питаю: кого побачити в Чернівцях? Кажуть NN. «Та його давно вже нема там», — відповідаю. «Справді?» Мені дали в Перемишлі рекомендацію до чоловіка, котрого там не було, і т. д. і т. д.

Прийшлося вертатись майже до самого поштмайстра. Ще було не дуже пізно, і все-таки можна було б доїхати до Путилова, але ж візниця

почав плакатись, що коні потомлені і що треба заїхати до якогось чеха, про котрого йому розказали люди. Коло чеха вже візниця почав казати, що треба тут ночувати, але що позаяк він спізниться до Снятина, то нехай би я його відпустив звідти додому, а до Федьковича можна переїхати верхи через гору перевалом, для чого в селі знайдеться кінь. Юридично це все не мало рації, але слабість характеру відмовити на просьбу і перспектива нового способу їзди перемогли. Чех, котрого ми побачили перед домом, згодився пустити мене ночувати й порекомендувати гуцула з конем на завтрішню дорогу. Що там той чех робив у тому селі, я вже забув. Дім його був досить великий, хоч, пам'ятається, об одній хаті. Увійшовши в ту простору хату, я побачив велику піч, два ліжка недалеко коло неї, канапе ближче до входу і над піччю по стінам пречисленну посуду: миски, горшки, каструлі і т. д.

«Отут — їдять!» — подумав я, все ще голодний після барабольників поштмайстрових. Бачу, чехиня й дочка почали огонь розводити в печі, і я з великими надіями на вечерю пішов з чехом у село єднати на завтра гуцула з конем, щоб перевалитись до Путилова. Знайшли одного. «Дасте баночку », — каже. Я не розумів того слова і засміявся, коли взнав, що то тільки один гульден. Вернувшись до чеха, я побачив вечерю: бараболі,

цілком білі, та огірки, чорні від перцю. Вп'ять буковинська культура! Зоставалось спати, по французькій приказці: *qui dort, mange*⁶⁵. Чех з жінкою лягли на однім ліжку, дочка їх, доросла, на другому, а мені послали на канапе.

Вставши рано, я зараз побіг до жидів у шинок. Там не було нічого, окрім яєць та горілки. Я з'їв п'ятеро яєць, запив горілкою; вертаюсь до чеха й бачу, що він трохи невдоволений, що я втік у шинок, бо мене ждала кава. Я випив і каву і почав непокоїтись, чому нема гуцула з конем, тим паче що мій візниця, получивши від мене гроші сповна до Путилова, від'їхав собі на Снятин. Я пішов шукати цього гуцула по селу і насилу знайшов його хату. Хата маленька, курна, всередині чорна. Вона нагадувала хати великоруські, білоруські та наші поліщуцькі (котрих усіх я, впрочім, не бачив на очі). В хаті була хора жінка гуцула, а його самого ледве розшукали діти. Жінка хорувала на якусь тяжку болість кілька років і майже не ходила. «Що ж каже лікар? — питаю. — Чи показували хору лікареві?» Кажуть: «Ні, бо багато коштує». Я став добиватись, чи є в краю що-небудь подібне до російських земських лікарів, і не добився. Гуцули почали в мене самого питати раду на хворобу...

⁶⁵ Хто спить, той хліба не просить (*франц.*).

Про коня я довідався тільки, що його пішли ловити і що як піймають, то зараз прийдуть до чеха. Прийшлося таки пождати, але нарешті я зліз на сідло, гуцул узяв коня за повід, і ми «побігли» під гору з тим, що як дійшло до справжньої гори, то я зліз з коня і він ніс тільки мій куферчик. «Не рано приїдемо», — кажу. «А ви би хотіли на коли?» — «Та так на службу церковну», — кажу, щоб означити час. «А якої-сте, паночку, віри? Руської?». — «Рускої», — кажу. «Ну, до руської служби, може, ще й поспіємо, а до волоської спізналисмося».

Значить, я не рускої віри, а волоської, догадався я. Руска віра — то галицька, унія, а волоська — православіє.

Дорогою я розпитував гуцула про попа в селі, про школу (майже нема), про податки і т. ін. Виходило, що, властиво, ніхто не дба про народ, — менше, ніж про вівці, що стрижуть та їдять.

На половині гори гуцул спитав мене, що то таке в мене висить через плече. Я бачив, каже, таке торік в інженерів, вони дивились, і люди казали, що далеко видно.

То був дійсно бінокль, і я сам подивився, і дав гуцулові. Той дуже зрадів і каже: «От якби в таке та подивитись з отсего верху, — показує вліво, — то б то побачили світів!» — «А що, — питаю, — довго треба йти на той верх?» — «Та спізнаємося

трохи», — каже.

Дитяча радість гуцула перейшла й на мене. «Ходім, — кажу, — на той верх». Вилізли, подивились, одначе нічого незвичайного не побачили і почали спускатись дуже стрімко в долину, де був Путилів, і нарешті побачили ми дім Федьковича і його самого коло воріт.

Про Федьковича й про мій пробуток у нього я розказав осібно. Тепер розкажу подорожжє моє з Федьковичем до Жаб'єго, звідки я мусив їхати на угорську Русь.

Я ще в гірського попа розпитував про ту дорогу й узагалі про угорську Русь перед тим у Львові, Станіславові, Чернівцях. Ніхто не міг мені сказати нічого. Піп гірський, котрий жив щось в 8-10 кілометрах від угорської границі, не знав навіть попа по той бік границі. Взагалі Галичина відділена від Угорщини гірше, як «китайським муром», і в інтелігенціях, звісно, більше, ніж у мужиків, бо про остатніх я довідавсь, що вони, напр., возять дещо продавати з Жаб'його в Сігот. Федькович після всяких розмов порадив мені їхати в Жаб'є і там скластись на попа Витвицького.

Поїхали. По дорозі ми мусили переїздити через одно село, в котрому попом був родич Навроцького, дуже мені рекомендований остатнім. Навроцький обіцяв написати йому про мене, Федькович сказав, що цей піп його приятель і що

він сам радий заїхати до нього. Заїхали, але почули, що попа нема дома. Потім у Львові я довідався, що він сховався від мене, хоч я ще тоді не був ославлений на всю Галичину, як звір апокаліптичний.

Витвицький стрів нас гостинно, але якось торопливо. Довго й він перебирав, які б можна дороги взяти, щоб перекинутись через Карпати на угорський бік. Я йому сказав, що радий їхати по всякій дорозі, аби тільки він мені винайшов коня з гуцулом і так, щоб обійтись без жида, бо вже Федькович в остатній корчмі заговорював з жидами і ті предлагали якесь посередництво. Витвицький похвалив мене, що я хочу обходитись без жида, і ми вийшли в село з тим, щоб шукати гуцула з конем. Не ввідали вийти, стрітили жида, і Витвицький почав з ним говорити і про мою дорогу, і про коня, причому говорив і навіть виговорював зовсім по-жидівському: а Tug (ein Tag). Через кілька кроків уп'ять те ж саме з другим жидом. Здається, від тих жидів він довідався про те, який гуцул дасть коня й проводиря мені через гори. Витвицький пішов до того гуцула або переказав йому через жида, — не пам'ятаю вже, — і через кілька часу коло попівського дому був для мене кінь і гуцул, але не сам хазяїн, а якийсь його васал, як потім об'явилось. Витвицький дав мені на дорогу зостатки печеної курки, котрою вгощав нас, пляшечку рому,

від котрого я відрікався і про котрий він мені казав: «Там наверху побачите, чи треба його, чи ні». Витвицький дав ще записочку до ватага пастухів, що були на полонині в тім місці, де ми мусили ночувати. Я сів на коня і незабаром став підніматись на гору.

Гуцул, проводир, був з бідних. Він якось економічно був зв'язаний з багатшим, котрий взявся доставити нам коня. Не був той гуцул і дуже з розумних, але все-таки розпитував мене про інтересні для нього речі. Він потім мені признався, що його вразило, «що пан, та ще багатий (це він вивів з того, що я згодився дати щось 5–7 гульденів за всю дорогу. «Заплатите, як князь!» — сказав мені і Витвицький, хоч сам же почав торгуватись за мене), та не гордий, і говорить приязно до хлопа». Довідавшись, що я з Росії, мій гуцул сказав мені, що в них така надія є, що російський цар прийде до них, одніме в панів землю, поділить між хлопами і вижене жидів.

Я вже чув таку саму надію в Путилові, де царя-месію звали восточним царем, руським або московським, і відповів те ж саме, що казав і там, тобто, що коли б російський цар мав давати землю хлопам в чужім царстві, то почав би з того, що зробив би це в своїм, а він того не робить. Путилівські гуцули задумувались на ці слова, і один сказав про жидів: «Ну, то якось інакше буде; може,

дасть бог та святий Миколай, що буде на них мор або війна». — «Як, — спитав я, — на самих жидів?» — «Еге ж, — відповів гуцул, — на самих жидів». Гуцул жаб'ївський був, очевидно, менше філософ і вислухав мою замітку проти його надій на царя восточного з більшим фаталізмом.

Ми піднялись вже досить високо і увійшли в густий ліс з великими соснами. Став накрапати дощ. Під вечір ми вийшли на край лісу перед чисту полонину, покриту тільки травами, серед котрих плямами виднілись низькі приземні смереки. Вже перед тим ми зустрічали скот, а тут побачили ціле стадо й великі загороди і стайню, а коло неї людей. Ми поздоровкались, мій спутник дав старшому записку від попа, і нас прийняли до гурту. Незабаром зовсім стало темно, дощ вбільшився, і люди стали кінчати роботу й ховатись у стайню.

То була величенька будівля з дерева, з лавками попід стінами, але покрита тільки з боків. Середина стайні була відкрита, і туди йшов дим від великого огнища, що горіло посередині будинку. Хтось мені сказав, звертаючи мою увагу на те, що люльки запалювали пастухи сірничками, а не з огнища, що те огнище — **жива ватра**, тобто витерта деревом. Такий огонь запалюють, як прийдуть на полонину в початку літа, й потім огнище мусить горіти до кінця сезону, а коли потухне, то це вважається за негарне для скоту й

для людей. Я згадав про «**ЖИВОЙ ОГОНЬ**», про котрий говорить цитата в Тейлора Primitive culture з одного німця, котрий проїздив у VIII в. по Великорусі. Мені показали і інструмент, котрим витирають огонь, подібний до арані ведійського, але казали, що тепер не можна витерти, бо погода мокра. Зварили на бринзу молоко, надоєне в той вечір, і потім стали варити в менших казанах молоко і **кулешу** (із борошна кукурудзяного) на вечерю всьому товариству. За вечерею вп'ять питали мене про московського царя, і коли я дав свою звичайну відповідь, один спитав: «Так оце ми так довіку й будемо бідувати? і ніхто нам не допоможе?» — «Ніхто, — відповів я, — окрім вас самих...»

Старшина компанії виходив кілька раз серед розмови, котра, очевидно, йому не подобалась. Обертаясь він до нас сухо, але другі були привітніші, розказували про податки, котрі вони мусять платити орендарям полонини і т. ін., і нарешті приготували мені не зле ліжко на лавці під стіною. Одно тільки було для мене неладно: крізь стіну в один бік дув вітер, тоді коли другий бік припікало тепло від огнища. Я почав почувати ревматичні поколи в плечах, але, повертівшись, заснув.

Прокинувшись коло 4 годин ранку, я побачив туман і мілкий дощик. Гуцули варили молоко й

кулешу на снідання. Поснідали. Треба було їхати. Мій спутник розпитував дорогу в старшини. Коли осідлали коня, той став задиратись на диби. Я тільки послі зрозумів, що то значило.

Стали підніматись угору досить круто, причому мені прийшлося злізти з коня. Вітер і дощ різали лице. Часами я почував слабість, котра бувала в мене й на Альпах у таку погоду і котра мусить бути проявою того, що звуть у французькій Швейцарії *mal de montagne*⁶⁶. Хвилинами я не міг їти й чув себе близьким зомління. Горстка ягід **гогодз** (брусника, *Preisselbeeren*), зібраних по дорозі, або трошки води з потоку під ногами ж з каплею рому вертали мені на час енергію, і так ми вибрались на гребінь, одмічений хрестом, як і в Швейцарії. На гребні обхопив нас великий вітер. «Сідайте, паночку, на коня, будемо бігти», — сказав гуцул-провідник дрижачи.

Я звернув увагу на його одягу. Вона вся була полотняна, змокла. «У вас нічого теплішого нема?» — спитав я його. «Нема, — каже, — так мене скоро закликав Н. Н., що я не вспів забігти додому взяти сардак».

Ця поспішність трохи не погубила нас, як скоро показалося. По гребню видно було дорогу,

⁶⁶ Гірська слабість (*франц.*).

означену хрестами. Але гуцул через кілька часу звернув убік по крутому спуску, так що я мусив злізти з коня. Послі я догадався, що гуцул ховався від вітру. Ми побігли, добігли до пояса приземних смerek і кущів, і тут я побачив, що гуцул пута без толку. «Чи не стратили ми дороги?» — питаю. «А зблудилисмо». — «А чи знайдемо ж?» — «Та, може, дасть бог та свята мати».

Почали вп'ять ходити, видимо, без усякої ідеї. «Де ж мусить бути наша дорога: чи в праву руку, чи в ліву? Чи ми вже на угорському боці, чи ще на галицькому?» — «Не знаю», — відповіда мій автомедон. «Ну, то будемо спускатись прямо вниз». — «Не можна. Заплутаємось у смereках, а тут є вовці і медведі».

Вп'ять поплутали. «Ну, — кажу, — а назад до хрестів, а потім до пастухів утрапимо?» — «Не знаю», — каже.

Треба було брати диктатуру в свої руки. Я велів іти назад, угору. Гуцул потяг коня. Коли чую крик його, обертаюсь і бачу, що кінь спинається назад. Гуцул його не пуска, нарешті кінь виривається, пада назад, котиться кілька разів і пада без движення, тимчасом коли мій куферчик, одірвавшись, скаче далі рекошетами. Гуцул прибіг до недвижного коня і трохи не плаче: убито коня! Прибіг і я, кажу йому розсідлати коня. Коли це гуцул кричить: тікайте, бо буде бити, ногами бити!

Кінь справді задригав ногами і далі став досить бодро. Гуцул найшов мій куферчик, прив'язав. Вп'ять пішли вгору і вп'ять така ж сама історія.

Я кажу: ви дуже круто тягнете коня, ідіть отак (показую — зигзагами), то кінь здержить. Гуцул не слуха, кінь спинається. Гуцул опирається, і нарешті я з ужасом бачу, як кінь таки летить назад, а гуцул, держачись за уздечку, як за радіус, описує дугу по воздуху і пада нижче коня.

«Ну, тепер пропали й кінь, і гуцул», — думаю я і біжу до них. Але раніше ніж я прибіг, кінь устав, а потім і гуцул. Тут я вже не видержав і став кричати, хоч і без грубих слів, що все лихо від того, що гуцул мене не слухається й тягне коня круто на гору. Гуцул влагодив коня й послухно пішов зигзагами вгору; кінь піднімався благополучно. Я став передихнути, — коли обертаюсь: нема ні коня, ні гуцула. Я бігаю, кричу: нема нікого! Пометавшись ще, я рішаюсь сам іти вгору і через 5-10 минут бачу крізь туман коня й гуцула, котрі стоять на однім місці. Оказується, що гуцул зробив дуже вже великий зигзаг і згубив мене, сам налякався, і повернув убік, і нарешті став і почав гукати, та я не чув його голосу за вітром. Як бачите, скрізь одна рутенська організація!

Піднявшись ще трохи, я побачив крізь туман хрест, признак гребня. Дійшли до того хреста. «Куди, — питаю, — мусить лежати наша дорога:

вправо чи вліво!» Гуцул не зна. Пригадавши, звідки віяв на нас вітер, я рішив іти вліво. Гребінь понижається, ось другий хрест, і коло нього кінські кізяки — признак подорожніх; трохи далі видно переривчаті сліди дороги, далі безспорну дорогу. Обоє ми зраділи з гуцулом. Він питає, чи не хочу я його хліба з'їсти; я дістаю зостатки печеної курки Витвицького й ром. Трохи підживляємось і йдемо далі по дорозі вже лісом.

Але що то за дорога! Я бачив в Альпах кінні й мулові дороги через перевали; так то салоновий паркет перед нашою карпатською дорогою. Це був просто рівчак, по котрому в часи дощу йшов потік, а через нього валялись деревини, так що іноді треба було коневі перелазити через ті деревини, як собаці, а іноді підлазити ними. Так ми бідували більше години, поки вибрались на більше цивілізовану дорогу, усе лісом, по боках котрої видно було людську руку в порядно зложених дровах. Гуцул пояснив мені, що незабаром буде шлюз для спуску дерева і хата форштерів, де можна буде пристати. Ось і шлюз, і перед рим ціле озеро спиненої води, а над озером великий дім. Оказалось, що це якась форштерська канцелярія, куди форштери приходять на час з села Луги, що лежить нижче о кілька кілометрів, а що в домі є тільки якийсь німець, швець, з жінкою, котрий займа там одну хату. Німці вказались якісь стративші західну культуру і

подібні до наших мужиків. Вп'ять показалось, що в тих німців, що живуть над озером, нема ні утки, ні курки, так що їсти мені дали тільки два сорта, але все-таки не барабольників, а чогось подібного до клюцок чи галушок, — один з юшкою, а другий без юшки. Перед тим питали мене, чи не хочу я **буркуту**, і гуцул казав, що на Угорщині все п'ють вино з бур кутом, але я, визнавши, що вина нема, не схотів і буркуту. Побачивши ж, що їсти нема чого, окрім галушок, спитав буркуту і визнав, що це Mineral-Wasser з недалекого потоку. Принесли — кисленьке, не смачне. «А я казав, що на Угорщині все п'ють буркут», — каже торжественно гуцул. Чудаки!

Німка оказалась предобра. Принудила мене зняти одержу, щоб просушити також і чоботи. Запасна одержу в мене, була в куферці, а замість чобіт мені дали черевики, котрі були на поправці у шевця. Потроху я прийшов у благодушє. Тут явився гуцул і показав мені люльку — дерев'яну, з мідяними інкрустаціями. «І-і, — каже, — **пїпка** ! У нас таких нема! Ніколи у мене не було такої пїпки! І не буде!» — «Чому?» — питаю. «Дорога, 40 крейцарів правлять». — «Ну, — кажу, — нате вам 40 кр[ейцарів]. Купіть пїпку». — «Кому? вам?» — пита. «Та ні, собі, бо я ж не курю!»

Гуцул не вірив своїм ушам. Нарешті заплатив за пїпку гроші, увійшов в мою хату (то була

канцелярія, в котрій шахви і велика чорнильниця нагадували неприсутніх форштерів) вже як властитель піпки і став мене дякувати, причому розв'язав свою душу і став мене хвалити за те, що я такий великий пан, багатий (заплатите, як князь! — пригадалися мені слова Витвицького) та пропадав через нього, дурного, що не взяв сардака і побіг зарані з гори, — і все-таки я його ні не бив, ні не налаяв, а ще й піпку купив.

Я не знав, що казати на той акафіст. А гуцул, одкриваючи мені свою душу, ще раз розказав, як на нього крикнув собрат же його, та тільки багатший, в Жаб'ї і як він, поспішаючись, забув навіть узяти теплий сардак, а далі розказав, що старшина пастухів на полонині, де ми ночували, потребував 50 кр[ейцарів] чи ринського за те, щоб провести нас через перевал до вірного спуску на угорський бік, і як, коли він, мій провідник, не дав йому таких грошей, то гой не розказав йому докладно дороги... «Чому ж ви мені не сказали, що він грошей просить?» — питаю. «А не смів!»

Так я довідався, через що ми трохи не зблудились надовго. А коли стали сідлати коня, щоб нам їхати далі од форштерів, то я довідався ще про третє джерело наших незгод: у коня оказалось стерто на спині в тім місці, де прив'язано мій куферчик. Коневі боліло, через те він і на диби ставав...

Тепер я звелів інакше перев'язати куферчик, і ми поїхали вже досить рівною дорогою в Луги, де, як казав гуцул, можна переночувати теж у німця (здається, теж форштера, тільки в одставці), котрого він знав, переїздячи кілька разів до Сігету, тільки іншим перевалом через гори з бринзою, котру возив, як і другі, з Жаб'його на продаж в Сігет. (Виходить, що мужики галицькі таки знають угорський бік більше, ніж попи!)

Мій провідник дуже хвалив того німця, в котрого ми мусили ночувати. Приїхали ми додому того німця, вже коли стемніло. Провідник увійшов у дім, але через кілька часу вийшов і об'явив мені, що німця нема дома, а жінка його стидається без мужа приймати чужого в дім на ніч.

Не zostавалось нічого, як направитись до жида у корчму. Тут виявилось, що в жида хата мала, а дітей багато і що жид береться годувати нас і коня, але спати треба на другій половині дому, в мужика, в котрого, як потім довідався я, жид винайма пів дому для себе. Мене впустили в кімнату мужика. То була досить простора хата, в котрій стояло два ліжка, лавка під стіною й дерев'яна гола канапка, на котру я поклав свої пакунки. їсти принесли від жида — яйця й горівку, Я поділився стравою з моїм гуцулом і став готувитись спати, коли в хату увійшло, окрім газди і досить гарної дівчини, його дочки, душ з 10

мужиків — русинів, треба додати, окрім одного, бо село було руске.

Один з них почав говорити щось таке досить неясне, але смисл котрого був запит, чи так воно мусить бути, що бідні люди будуть терпіти лихой не бачитимуть правди?

Я, трохи здивований, обвів очима гурт. Очевидно, що всі були трошки підпивши (прийшли з корчми), але не до втрати думки. Гуцул, провідник, стояв позаду; очі його блищали більше, ніж у других. Він махав мені головою й голосно шопотав: «Кажіть, говоріть, я все їм розказав, вони знають, хто ви!..»

Стан мій був трудний. Я відповів щось теж абстрактне на абстрактну промову першого оратора. Після того посипались мені зовсім конкретні вже скарги: той розказував про те, що його землю дорого отаксували, той про якийсь процес. Газда хати жалівся, що жид йому 4 роки не платить за хату.

Я розпитував про краєві суди, до котрих належать подібні справи, і прийшов до того, що на Угорщині нема навіть такого захисту для бідних людей, який все-таки дають мирові суди в Росії, а до того всі процеси ведуться на мадярській мові, котрої слов'яни не розуміють...

Скарги обсипали мене; їх говорили так, мовбито я мав силу рішати їх. «Добрі люди, —

кажу, — я чужинець; половини ваших справ не розумію навіть, бо не знаю тутешніх порядків». — «Та нічого, — відповідали мені, — ви все-таки пан, може, здибаєтеся з другими панами та хоч розкажете їм».

В цілому гурті виділялись дві фігури. Один, видимо, вважав себе дуже розумним і оратором і все хотів говорити, гурт спиняв його, а надто газда дому, але іноді оратор перебивав усіх, викрикнувши: дайте я скажу! — і починав говорити довго, але так мудро, що я не розумів його. Коли я йому в тому признався, гурт обертавсь до нього з недовольством: от бачите! годі вже! і т. п. Оратор на час втихомирювався, але незабаром знову починав те ж саме.

Другий був волох, як сказала мені ще перед тим дочка хазяїна, подаючи мені і йому килими, на котрих ми мусили спати. Волох той зайшов із-за річки, де під Трансільванську границю починалась уже руминська людність, і ні слова не розумів руського, «а ми не розуміємо його», — казала мені дівчина. Волох уже був уклався спати, коли увійшли наші мужики. Бачачи, що розмова йде живо, він почув і собі потребу говорити і іноді обертався то до гурту, то до мене з досить довгими промовами. Але ж що, коли ми його не розуміли!

Я ще в Чернівцях «попікся» на руминській мові. Я поклався на те, що, знаючи латину,

італьянську та французьку мову, я як-небудь дам собі раду з волоською, так як мені случалось вправлятись з іспанською та португальською. Але ж у Чернівцях я побачив, що я нічого не розумію по-румунському і що румини нічого не розуміють з того романського діалекту, котрий я для них витворяв. Причиною першого була перш усього вимова, як мені здається, дуже віддалена від загальнороманської. Подібне я замічав у слов'ян в Лужичах та в крайнців, хоч на письмі мови їх дуже легкі для мене. Окрім того, послі, читаючи румунські книжки, я замітив, що найбільше втрудняють нас, власне, слов'янські слова, котрих ніяк не ждеш, і, побачивши котрі, все шукаєш романських корнів.

Одначе вернемось до нашого волоха. Коли він кінчав свою промову, всі дивились на нього з жалем і мов зо встидом і говорили: не розуміємо! Сам волох дивився на всіх тими ж очима. Хазяїн хати, щоб як-небудь втішити гостя, говорив йому, показуючи на ліжку: **дорміте** , газдо! — очевидно, єдине румунське слово, котре він десь запопав.

Це «**дорміте** , газдо!» повторилось кілька разів. Нарешті треба було й усім спати. Люди вийшли. Зостались тільки волох, та я, та часом входила дочка хазяїна, щось пораючися. Я став знімати жилетку й положив дзигар під подушку. «Ога?» — почулось мені питання від волоха.

«Undeci», — відповів я машинально по-італіянському.

Волох скочив з ліжка і почав щось говорити чимало й гаряче. Нарешті скінчив і поглянув на мене пильно... «Дорміте, газдо!» — ось усе, що я міг йому сказати, здержуючи усміх — над собою, впрочім... Волох з сумом глянув на мене і ліг.

Скоро заснув і я. Уночі мене кілька разів будив крик. Видно було, що мої собесідники держали ще довго мітинг у жида.

Вранці дочка хазяїна сказала мені не без іронічної усмішки: «О! Ще наші довго розмовляли в корчмі у жида», — а провідник додав: «Цілісіньку ніч».

Далі вже я мусив їхати возом до Сігета. Конечно, везти мене взявся жид, і я побачив буду, подібну до наших бердичівських, з **балагулами**, на котрих я їздив колись, будучи студентом, з Києва в Гадяч.

«О! Rimembranza!» — промовив я і незабаром пережив усі балагульські штуки, котрі переживав замолоду.

Перед тим, як сідати мені, угорський балагула сказав, що він мусить підвезти і свою матір до сусіднього села. Сказав він це віжливо, просячи мене дозволу. Я дозволив. Але, коли мати вилізла, незабаром балагула прийняв по дорозі ще одного жида, причому мене вже не питав. Скоро появились

нові жиди, котрі то сідали, то вилазили з буди, не звертаючи на мене уваги й навіть не здоровкаючись. Коло самого Сігета вже сиділо в буді, окрім мене, 4 жидів і вже почали мене тіснити на задньому сидінні. Нарешті став улазити п'яний і витягати з місця коло мене мій куферчик, не кажучи мені ні слова. Я запротестував. Непрошений товариш сяк-так помістився напереді, а я прочитав жидам мораль про віжливність, на котру мені ніхто не відповів.

Всю дорогу з села я говорив з своїм балагулою по-руському, і він говорив з мужиками теж по-руському, але ж зо мною не інакше, як по-німецькому. Те ж саме робили й другі жиди в корчмах, куди ми приставали. А приставали ми в найгірші корчми, пропускаючи досить порядні села з порядними домами, хоч я казав жидові кілька раз, що він мене мусить завести в такий дім, де б я міг мати обід з м'ясом. «Будете мати», — казав жид і завозив мене в жидівські корчми, де, окрім яєць і горілки, мені нічого не давали.

Нарешті приїхали ми в Сігет уже надвечір. Жид завіз мене в такий брудний двір на кінці города, що я сказав, що тут zostаватись не хочу. «А другого нема», — каже жид. Я, зваживши, що Мараморош-Сігет головне місто комітату, настоював, що там мусить бути готель, а жид казав, що нема. «Ну, то везіть мене в ринок; я сам

знайду», — кажу я.

Жид не хоче. Я кажу, що не заплачу грошей (в селі я дав половину), а за куферчиком, котрий жид уже скоро заніс у брудну хату, прийду з поліцією. Жид виніс на віз куферчик (але, як оглядівся я потім, залишив подушечку, котра так і пропала) і повіз мене в середину міста.

Бачу я нарешті великий паралелограмний плац з усіма ознаками австрійського провінціального ринку. Скраю лежать пірамідами кавуни, а коло них сидять перекупки. Я до них по-руському, по-німецькому, по-моєму романському — не розуміють і відповідають мені зовсім незнакомою мовою — мадярською. Питаю жида: «Де тут готель?» — «Нема», — каже.

Оглянув я доми. Бачу — на протилежному кінці написано: **Kavehas**. Ну, певно, це **Kaffehaus**; варто запам'ятати на всякий випадок. Бачу — на двох домах написано слово **Szalloda**, но при других також незрозумілих мені словах. Я пригадав, як Гротенфенд догадався, що слово, котре повторюється на руїнах Персеполя, мусить бути — цар, і поставив собі гіпотезу, що **Szalloda** мусить бути готель. Іду до ближчої **Szallod'и** і бачу признаки готелю. На мої німецькі запити получаю відповіді мадярські, але в них все-таки розумію слово **hotel**, котре за мною говорять два хлопці й жінка. Розличаю ще слово **Oberkellner** і рішаю, що цей мусить уміти

по-німецькому. Приходить і оберкельнер і хоч він немудро говорить по-німецькому, та ми вмовились про що треба. Я велів готувати вечерю, а сам побіг на пошту, де не без труда получив свою кореспонденцію.

По вечері я попрохав збудити себе о 6-тій годині і зарані пішов у свій номер спати.

Хтось стука. Я перепробував усі синоніми herein! Нарешті увійшла особа, одягнута трохи подібно до гуцульського, і сказала мені чистою рускою мовою: «Велілисте, паночку, збудити вас о шостій годині?»

Таки знайшов я русина в Сігеті; то був Hausknecht⁶⁷.

На другий день не він мене, а я його збудив о 6-тій годині. А коло 9-тої я був на станції залізної дороги, щоб їхати до Мункача, або Мукачева, де я хотів відвідати руский монастир. На станції всі урядники й публіка говорили по-мадярському. «Ну, як я тут справлюсь?» — подумав я, коли бачу: подібна до гуцульської особа підходить до каси і каже по-руському: «Третя класа до NN». Касир відповіда ціну по-мадярському. Так і в другий, і в третій раз. Підходжу і я: «Третя класа до Мункача!» Касир мене оглянув пильно і сказав ціну —

⁶⁷ Коридорний (нім.).

по-німецькому!

Таку уступку я заслужив, очевидно, як чужинець.

В вагоні я попавсь у компанію панську і кругом не чув нічого, окрім мадярщини. Тільки на одній станції сіла особа, в котрій було щось церковного. «Мусить бути русин», — подумав я і закинув удку: став читати, а далі поклав на лавку «Слово». Особа взяла газету, почитала, а далі заговорила якимсь язичієм, подібним до руского.

Ми все-таки розговорились. Подорожній був щось таке подібне до дяка або до сотрудника при церкві, але проживав у такій країні, що русини перемішались зо словаками, так що не міг потрапити ні на яку чисту мову, а до того ще хотів говорити «по-письменному, звисока», як каже наша різдвяна вірша про Йосипа Старенького. Трохи згодом він мені сказав, що може співати руску пісню, і зотяг, фальшуючи: **«Гляжу, как безумний, на черную шаль»**, — романс Пушкіна. «Звідки, — питаю, — ви навчились?» — «Навчив мене поляк, учитель мій в семінарії». А поляк той був колись офіцером армії польської перед повстанням 1830, потім емігрував і якось став на Угорщині учителем в рускій семінарії, де й навчив семінаристів романса, котрий був модний серед офіцерів російських.

Ось як пробиралось на Угорщину обрусеніє!

Потроху наша розмова, а надто спів звернули на себе увагу сусідів по вагону, між котрими оказалось двоє студентів. Вони розпитались у співця по-мадярському, хто я, і почали говорити зо мною по-німецькому. Розмова зійшла й на герцеговинське повстання, котре тоді починалось. Наш кружок у Києві інтересувався тією справою, і я привіз зібрані серед приятелів, переважно студентів, коло 150 рублів, котрі переслав у редакцію одної сербо-далматинської газети для «ушастів». Це, певно, були перші гроші, послані для них з Росії. Мадяри, студенти, були недовольні герцеговинським повстанням, сказавши мені зовсім ясно, що коли серби задунайські будуть мати свою вільну державу, то до неї одійдуть і серби угорські. «Не одійдуть, — кажу, — коли в Угорщині їм буде добре, аже ж тессинський кантон Швейцарії не одходить до Італії».

Студенти почали мені розвивати мадярсько-державні ідеї централістичні: мовляв, ми мусимо асимілювати немадярські народи в нашій державі, бо вона мала в порівнянні з Німеччиною й Росією і т. д.

Я, звісно, казав, що немадярам нема діла до мадярських національно-державних інтересів, і коли мадярська держава справді непримирима з їх національними інтересами, то вони мають повне право дбати про себе, як хочуть, бо вони такі ж самі

люди, як і мадяри, і таке ж саме мають право мати свою державу. «Серби такі самі люди, як і мадяри?» — перепитав мене один з студентів. «Еге ж», — кажу. Студенти підняли гомеричний сміх. Сусіди заговорили з ними по-мадярському, певно, питаючи, чого вони сміються, і скоро по всьому вагону піднявся скажений регіт. Я сам засміявся...

Але скоро треба було мені переміняти колію дороги. І співець, і студенти зникли з моїх очей. Я всів у новий поїзд на Мункач.

Оглядаючись у вагоні, я побачив двох уніатських попів. То мусили бути русини, але говорили вони по-мадярському. Незабаром усів до них світський молодий чоловік, очевидно, знакомий їм, і всі говорили по-мадярському. Скоро прибули ми до станції мункачівської. Я знав, що монастир не близько від міста, хотів розпитатись і став оглядатись. Коли, чую, тройка прощається і каже: «**Дай боже!**» Значить, русини. Я підходжу до них і питаю по-руському, як мені дістатись в монастир, чи далеко? Всі надулись, один пробурчав: не знаю! — і всі троє розбіглись.

Я взяв фіакр і велів везти себе в монастир. Коло самого монастиря я побачив особу в довгому костюмі, але не подібному ні до православних, ні до римських монашеських костюмів, котрі я досі бачив, з бородою. Питаю я його, чи застану я ігумена Кралицького. «Я, — каже, — сам ігумен

Кралицький». Я йому кажу, що хотів би бачити монастир.

Говорив я по-українському. «Ви з Галичини?» — пита ігумен. «Ні, з України, з Києва», — і назвав себе.

Ігумен, видимо, здивувався моїй мові і повів мене до себе, держачи трохи холодну міну. В його кабінеті я подав йому «Исторические песни малорусского народа» і попрохав допомогти виданню збором подібних пісень на Угорщині й рекомендацією других збирачів і т. п. Книга заімпонувала.

Розбираючи далі книжки в моєму багажі, я показав ігуменові новіші галицькі видання общ[ества] Качковського і «Просвіти». Він їх бачив уперше.

Я не вірив своїм ухам: ігумен руского монастиря, сотрудник «Слова», не бачив ніколи видання общ[ества] Качковського, поки йому не привіз їх україноман із Росії!

Про «Просвіту» ігумен знав, що вона видає полонофільські, трохи не польські книги. Я йому дав, окрім брошур «Просвіти», свою статтю об тім, як «Просвіта» зрелась соймової субсидії. Це все було новиною для ігумена, а для мене доброю нагодою розвинути свої «надпартійні» думки про Галичину і взагалі австрійську Русь. Ігумен став привітніший і попрохав мене остатись ночувати в

монастирі.

Ми багато розмовляли про всякі національні справи в Росії, в австрійській Русі. Конечно, зійшла розмова на мадяронство. Я винив у ньому найбільше самих русинів, брак у них демократизму [*Кумедно, що патріоти-писателі між угорськими русинами, як, напр., Духнович, непремінно старались вивести свої родини від бояр і шляхти з Росії.*] , з чого виходило в масі угро-руського попівства мадяронство, а в патріотах поверховне «москвофільство» і зневага до свого демосу, його мови і інтересів. Це все дуже було нове для мого собесідника, щоб він з тим згоджувався, але він тому не дуже й противився.

За вечерею побачили монахів, — менше десятка і нічим не інтересних, дуже нерівних просвітою до ігумена. Розпитували мене про київські святощі, але, видимо, для розмови.

Вранці застав я ігумена ще привітнішим. Видно було, що він на самоті переглянув мої книжки й брошури. Обдивились церкву й бібліотеку; в остатній нічого осібного, але все-таки є дещо зі старих книг про угорську Русь. Поки ми були в бібліотеці, случився курйоз: увійшов той молодий чоловік, котрий учора їхав і не схотів говорити зі мною по-руському і сказав, що не знає, де монастир. То був укінчений богослов; він тепер шукав собі місця і забіг поклонитись ігумену,

котрий є членом капітула єпископського і стоїть незалежно, бо в той же час належить до осібної федерації монастирів уніатських усієї Угорщини, руських, а також румунських і др.

Вчорашній мадярончик не пізнав мене й дуже низько поклонився, коли ігумен представив його мені. Я не видержав і спитав: «Ви говорите по-руському? Ви в перший раз в Мункачі? — І, нарешті, додав: — Я вже учора мав пригоду бачитися з добродієм і питати в нього дорогу до монастиря». Конфузія мадярончика була велика, і він скоро вибрався.

Коло полудня виїхав і я, получивши деякі книги від ігумена й обіцявши ще прислати від себе кілька книг із Росії на читання окольным русинам. Ігумен же обіцяв мені прислати етнографічні матеріали і дійсно прислав деякі, котрі я почасти напечатав у «Малорусских преданиях и рассказах». Книги, котрі я прислав йому, були: «Записки охотника» Тургенєва, «Рассказы» Решетникова, «Русская история» Костомарова, «Кобзар» Шевченка, повісті М. Вовчка, Нечуя, Федьковича, пісні Лисенка і т. д. Остатні, як я взнав потім, дуже подобались родичкам ігумена.

З Мункача я поїхав в Ужгород, або Унгвар, де мені ігумен рекомендував редактора «Карпата» попа Гомичкова. То був особисто приятний чоловік, гостинний, веселий, відвертіший в манерах від

галичан, як усі угорці, котрі в цьому подібні до наших росіян, маючий в собі натуру більше сільського пана, ніж міщанина, як німці, а за ними й австрійські слов'яни. Ідеї ж Гомичков мав прекумедні для нас, хоч консеквентно угорські. В часи другого свого побуту в Унгварі в 1876 р. я успів довести Гомичкова до того, що він напечатав у «Карпаті» мою статтю про досліди народної словесності в Росії, — велико-, мало — і білоруської, — і відозву до угорських русинів, щоб збирали і давали мені пісні й казки свого народу. Але до більшого демократизму літературного Гомичкова ніяк не можна було підбити. Коли після 1876 р. в австрійській печаті всилилась лайка проти мене, то виступив проти моїх літературних поглядів і Гомичков у «Карпаті» і сказав просто і ясно: «Г[осподин] Драгоманов хочет от нас, чтобы мы писали языком слуг, но литература пишется везде для господинов». Виходячи з цього принципу, Гомичков змагався писати в «Карпаті» по-російському (ставлячи часто коло російських слів мадярські), а нарешті майже покинув свій «русский господский язык», котрий у нього був найдивоглядніше язичіє, і став писати цілком по-мадярському. І резонно, бо «господа» росіяни далеко, а мадяри під боком.

Говорив зі мною і з простими людьми Гомичков досить чистою малоруською мовою, та

тільки з жінкою і сином говорив не інакше, як по-мадярському. Відповідні поглядам літературним були й соціальні погляди Гомичкова. «Слуги» і їх інтереси для нього нічого не значили, і на мої запити про економічний стан народу він нічого не міг мені розказати, навіть назвати джерела, звідки б я міг про те довідатись. Ледве про шкільні справи міг він говорити, і розпитами й листами, в котрих я критикував угро-руські популярні книги, що Гомичков дав мені, я довів його до того, що він попрохав мене зібрати для нього в Росії колекцію елементарних учебників і популярних книг, що я й зробив, привізши йому таку колекцію в 1876 р. Конечно, я туди помістив і українські книжки.

Спеціально про Україну Гомичков знав мало і не інтересувався нею. До Росії як до держави він мав пошану, хоч часами говорив про неї фрази з «Neue Freie Presse», але внутрішніх справ Росії, культури, літератури зовсім не знав: ледве міг назвати, напр., кількох авторів російських, та й то путав їх твори, кажучи, що він дещо мав попереду від де Волана, консула в Пешті. У нього в домі, як і в бібліотеці монастиря в Мункачі, я не бачив ні одного класика російського.

А то ось іще знаток Росії — учитель гімназії, до котрого повів мене Гомичков. Той, розпитуючи мене про Київ, спитав мене: «А Новгород недалеко від Києва?» — «Який Новгород, — питаю, —

Волинський чи Сіверський?» Учитель показав затрудненість. «Отой Новгород, що про нього часто говорять в історії». — «Новгород Великий, — кажу, — колишня республіка?» — «Еге ж, еге ж». — «Ну, так той дуже далеко від Києва. Він аж коло Петербурга, і тепер туди залізною дорогою коло 3 днів їдеться». — «А я думав, що це зараз коло Києва, бо в історіях читаєш, що князі все з Новгорода в Київ ходили і з Києва в Новгород».

А й той учитель був москвофіл, як і Гомичков, по крайній мірі в тому, що вірували в «один русский язык», яким пишуть «господа» в Росії, хоч самі ні писати, ні говорити ним не могли, а говорили, звичайно, по-мадярському.

З Унгвара я виїхав рано і мусив на станції Чоп ждати поїзда, котрий би мене повіз на Кошиці (Kaschau) і Пряшів (Eperies), а звідти кругом Татри на Краків, бо тоді ще не було залізних доріг у Галичину через Карпати. Я велів собі подати якусь страву, сів коло стола й став зводити в пам'яті все, що бачив і чув на угорській Русі: пригадав я мадярську й жидівську зневагу народу, темноту народну, тупість, егоїзм і слабодушність інтелігенції руської, — і мені стало гірко, як ніколи не було... Я не бачив, як передо мною поставили вино й страву, і коли отямивсь, то побачив, що в мене з очей капують сльози прямо в тарілку...

Я дав собі Ганібалову присягу: що-небудь

зробити для угорської Русі, по крайній мірі направити кілька душ на реальну працю для народу в демократично-поступовому напрямку. Можу сказати, що за рік-півтора дещо вже такого починало заоснуватись в угорській Русі моїми заходами, але незручний земляк розбив у 1877 р. всі ті початки. А другого нікого не знайшлося ні між російськими українцями, ні між галичанами, хто б узявся за подібну працю, хто б навіть заглянув в угорську Русь...

В Кошицях я спинився тільки між двома поїздами. Там русинів нема, а місто переважно словацьке. З розмов по лавкам, в ресторані й на улицах я міг замітити, що словаки куди ліпше русинів держаться своєї національності. Мадярської розмови я майже не чув, і навіть на мою німецьку розмову словаки відповідали мені по-словацькому. Я думаю, що тут причина те, що словаки протестанти. Реформація принесла їм просвіту на національній мові, і та просвіта розширилась серед міщан. Коли наступили (з кінця XVIII ст.) часи мадяризації, то та мадяризація стрітила освічене словацьке міщанство, котре не схотіло піддатись їй. Зовсім інакше в православно-уніатській Русі, де мертва церковнослов'янщина не дала національної просвіти навіть попам: там міщанство піддалось мадяризації, котра несла за собою все-таки просвіту, а нарешті почали мадяритись і самі попи.

При рущині zostались одні селяни, та зате zostались вони й без просвіти...

Пряшів стоїть серед словацької околиці, і німців там чимало, та я спинився там на довше, бо там стоїть руська, уніатська єпископія, котру я хотів оглянути, а при знадобі завести там знакомство. Я мав рекомендацію з Унгвара до одного попа, досить важного в єпископії, пам'ятається, Ладимирецького по імені (він тепер умер). До нього приступив я, як звичайно в Угорщині, з просьбою допомогти збору матеріалу для «Исторических песен малорусского народа», а поки показати мені бібліотеку єпископії. Ладимирецький — висока фігура, не маюча в собі нічого аскетичного, прийняв мене досить холодно і, видимо, хотів мене скорше збутись. По часті матеріалу для «Исторических песен» і т. ін. подавав мало надії, покликуючись на те, що околиця мало має руського. Бібліотеку показав наскоро, сказавши, що там нема нічого інтересного, рівно як і в церкві. Сучасного стану речей в мадярській державі Ладимирецький не хотів чіпати (видимо, **політик!** — як кажуть у Галичині). На прощання тільки Ладимирецький трохи вм'якшив свою важну фізіономію і подарував мені свою фотографію, причому звернув мою увагу на те, що на ньому орден на шії — він сказав і який, та я, профан в австро-угорській геральдиці і, окрім того, як звичайно росіяни, не звикший до пошани для

орденів, нічого не знайшов сказати на те.

Попрощавшись з декорованим прелатом, я вліз у вагон III кл[асу], щоб виїхати на дорогу, котра мусила мене повезти у Краків. Разом зо мною сіла дівчинка, а далі її батько в одежі, подібній до русько-горальської, а напроти двоє мужчин в європейських жакетах, досить потертих. Один з них заговорив до дівчини по-руському і, поговоривши так трохи з нею і батьком її, обернувся до сусіда — по-італьянському. Я здивувався і, як завше, зрадів почути бесіду Данте, і сам обернувся до говорившого по-італьянському і з перших же слів спитав його, чи він русин, чи італьянець? Той сказав мені, що італьянець, але довго робив при тунелі на Лупків і жив там серед русинів і тепер туди їде, бо робота ще йде. Сусіда його був у такому ж стані, і скоро, щоб зробити бесіду спільною й для моїх сусідів, мужиків-русинів, ми заговорили по-руському. Але, на моє горе, мені скоро треба було висісти в другий поїзд, котрий повіз мене під Татрами (на той час закритими хмарами) до Кракова.

Ні на віщо було дивитись, і я приводив у систему свої враження з подорожі по угорській Русі і виводи з них. Потім, побувши там ще раз в 1876 р. і зав'язавши ширші стосунки, я тільки більше допевнився в тих виводах.

Угорська Русь-країна з усіх боків занедбана й

задавлена мадярством — не тільки національним, але й соціальним, шляхоцтвом, котре живе в головах навіть тамтешніх руских патріотів, найпротивніших мадярству. Через те найперше потреба там ширити **демократизм**. Починати справу з національного руського кінця там непрактично, бо краєва рущина там дуже слаба культурно й не шанується самими руськими патріотами. Наше українофільство там теж не на руку, бо воно опирається на козацькі традиції, котрі вже й у Галичині ледве зачепили народ, а в угорській Русі зовсім не відомі. Як-не-як, а єдина історична подія, котра вразила угорських русинів і показала їм **руську силу**, це була воєнна російська окупація 1849 р., котра зігнула мадярського пана — найстрашнішу доти силу для угорського русина. Через те москвофільство в угорській Русі — проява цілком натуральна, тим більше, що про друге русофільство там і не чуть було: я був перший українець, котрий заїхав на угорську Русь і заговорив там мовою, іншою від мови всяких других руських патріотів.

Біда тільки, що угорське москвофільство через краєві обставини стало ще більше клерикальним, ніж галицьке, ще більше зв'язалось у літературі з церковнослов'янщиною і зовсім уже не прийняло в себе ніяких новіших культурних чи соціально-політичних ідей. Доводити угро-руську

дячківщину до чого-небудь свіжішого можна тільки за посередництвом російського письменства, до котрого форми вона все-таки тягнеться. Треба тільки показати угро-руській інтелігенції поступовий і демократичний елемент у тому письменстві та критику самого російського життя, котре через націоналістичні окуляри угро-руських патріотів показується їм райським. Поряд з російськими творами, такими як «Записки охотника» Тургенєва, поезії Некрасова, повісті Решетникова, Успенського й т. ін., можна пускати й українські, в котрих чисто демократична ідея бере перевагу над козакофільством — як повісті Квітки, М. Вовчка і т. ін., з галицьких — повісті Федьковича, а вже послі Шевченка в комплекті.

Звісно, що поряд з тим треба б, щоб галицько-українська просвітна демократія сама робила, так сказати, місії в угорську Русь, щоб пізнати її обставини, зав'язати особисті стосунки, а надто в простому народіві, та впливати безпосередньо на той народ словом та книжками, до нього приладженими, а далі осібними товариствами просвітно-агітаційними.

З цих усіх способів будити угорську Русь я вибрав собі думкою те, що було в моїх силах, і сподівався, що в Галичині, на Україні і навіть на Великорусі знайду помічників для тої цілі.

З такими думками й мріями я виїхав у

краківську Польщу.

Не буду розказувати про свій побут в цій Польщі. Скажу тільки про одно вражіння, котре вона на мене зробила, бо воно має зв'язок і з руськими справами. Нігде, окрім південної Баварії, я не бачив такого показу церковного богомільства, як у західній Галичині. Це свідчить о глибокій популярності католицького клерикалізму серед польської людності, а позаяк справи руської Галичини залежать від поляків, то це поясня не одну прикмету галицької політики і тим більше ставить потребу для поступових русинів боротьби з клерикалізмом.

В західній Галичині я мусив зупинитись у Жешові (Rzeszow), щоб побачитись з Навроцьким, котрого «для пользы службы», як говориться в Росії, гр[аф] Голуховський перевів туди зі Львова, на велику шкоду для «Правди». По просьбі Навроцького я звістив його з Кракова про час виїзду. Але, приїхавши у Жешов коло 2 год[ини] ночі, я не застав Навроцького на станції і мусив добиватись в місті готелю. Потім, коли Навроцький рано знайшов мене, обійшовши всі готелі, і коли ми, гуляючи по місту, зайшли на часок і до нього в квартиру, я побачив, що квартира та була з двох порядних хат, з ліжком і канапе, і подумав про різницю наших, російських, і галицьких звичаїв: у нас чоловік при таких умовах ніколи б не пустив

закликаного до себе подорожнього до готелю, а в усякий час стрів би його на станції і взяв би до себе. Навроцький же до себе завів мене щось минут на 15, а весь час сидів у мене в готелі, а потім, коли мені треба було виїздити теж коло 2 год[ини] ночі, то ми, перенісши мій пакунок на станцію, самі годин зо три ходили розмовляючи по місту й поза містом. Правда, я зате надивився на богомільство публіки коло церков, бо було якесь свято, чи ювілей, чи одпуст, і публіка молилась і співала цілу ніч.

Розмов з Навроцьким я не буду розказувати. Вони були з обох боків про те, як би можна було проломити уперте рутинерство та ретроградство генерального штабу львівських народовців. Навроцький, будучи однакових думок зо мною, не бачив для себе можливості що-небудь зробити з львів'янами й «Правдою» і говорив про потребу нового органу, до котрого брався писати навіть для чисто соціалістичного, такого, який проектували О. Т[ерлецький] і Сергій Подолинський і про котрий йому вже писав О. Т[ерлецький].

Попрощавшись з Навроцьким, я виїхав у Львів. Тепер мені тим паче нічого було робити з тамтошніми народовцями, і я зостався днів на два тільки, щоб закупити деяких книг і оглянути колекції публічні. Коли в остатній вечір перед моїм виїздом приходять до мене В. Ганкевич і від імені

К. Сушкевича, котрий тим часом вернувся з Росії і з села, просить мене до нього, Сушкевича, на чай. Я кажу, що мені не дуже-то хочеться, а надто, коли там будуть другі народовці, з котрими мені вже огидно балакати. Каже: «Нікого не буде, окрім мене, та ще, може, який один зайде, а, бачите, Ви в Києві приймали Сушкевича, так і він хоче приймати Вас».

Прийшов я до Сушкевича й застав цілу громаду, душ 15–20, обсаджених коло стола, немов на офіціальне засідання, і маючих справді офіціальні фізіономії. Не вспів я сісти, як Сушкевич каже мені, що ось зібрана громада хоче від мене довідатись, «чого українці від нас, галичан, хотять?»

Мені стало дуже досадно на таку оранжерею мітингу, і тим паче — поклав собі збути його лаконічними відповідями. На запит Сушкевича я відповів, що із многих листів і з **«Київського телеграфу»** можна бачити, чого певні українці хотіли від львівських народовців, але тепер я можу сказати в імені своїх товаришів, що вони нічого не хотять, окрім того, щоб львівські народовці в усіх своїх публічних виступах говорили виключно від свого імені, а не покликувались на весь український народ або на всю українську громаду.

Почав говорити В. Ганкевич, попрохавши офіційно слова. Він обернувся до мене з запитом,

«що думають українці про «Парову машину», може, це програма їх і, може, вони хочуть, щоб до неї пристали й галичани?»»

Я відповів, що Ганкевич зна добре, що я побачив «Парову машину» вперше вкупі з ним і що з того часу не був і на Україні, і зна також, що я сам думаю про згадану брошуру. Коли вгодно, я тепер прилюдно скажу, що, по-моєму, та брошура і не повно і не зручно зачина т[ак] зв[ане] «соціальне питання», але я все-таки радий, що вона його зачина, бо не раз чув від галичан фальшиву думку, що, мовляв, «у нас соціальної квестії нема й не може бути». За «Паровою машиною», певно, підуть другі писання, дискусія, а з того і може вийти тільки користь для нашої народної справи.

Став говорити чоловік для мене незнакомий — звисока і не дуже ясно, але з певною гарячністю і талантом. Оратор нападався на комунізм і боронив індивідуальну власність, часто покликуючись на Шефле.

Я відповів, що треба б багато часу для цієї справи, котра дуже складна й не так ясна, як видиться оратору, бо є справи, в котрих і тепер навіть несоціалісти стоять за комуністичну форму вживання, є зостатки старого комунізму, напр., сільські громади, котрі економісти всяких шкіл радять піддержати, і т. ін. Нарешті я сказав і свою думку, котра завше була еретичною для многих

моїх приятелів-соціалістів, а власне, що в теперішньому соціальному руху, навіть робітницькому, справа, власне, комунізму займа не дуже багато місця, а що той рух висува на перший план такі справи, як час робочого дня, норма плати робітникам, убезпечення робітників і т. п., котрі мають свою вагу й по-мимо справи комунізму. До того є рухи аграрні, досить радикальні, і навіть революційні, як, наприклад, ірландський, котрі не мають в собі комунізму.

На це оратор *ex abrupto* спитав мене: «Хто писав в «К[иевском] телеграфі» замітку про святкування Шевченкових роковин у Львові цього року?» А, подумав я, оратор є Володимир Барвінський! І відповів: «Я писав!..» — «Я так і думав», — відповів оратор.

Діло в тім, що на тих роковинах партійну промову держав В. Барвінський в присутності намісника і деяких соймових польських грандів і, як не раз це робили народовські шевченкопоклонники, всилювався виставити свій рух в найприятнішій для польських грандів барві, і для того між іншими наставив паралелів про те, як Польща й Україна впали в один час перед ноги північного сусіда й т. ін. В цих паралелях, як в усій промові В. Барвінського, історія польсько-українсько-московська XVII–XVIII ст. була нарисована зовсім фантастично. Я, котрий

замічав не раз, що в галичан, можна сказати, стало обов'язковим не знати історії України [Кажуть, що тепер, після того, як д. Ол. Барвінський] почав видавати «Історичну бібліотеку», де вийшли й переклади історичних монографій Костомарова, це почало змінитись. В добрий час!], не пропустив пригоди в галицькій хроніці в «К[иевском] телеграфі» звернути увагу на цю фантастичну малюнку в промові В. Барвінського й порадив йому познакомитися з реальною історією України. Він, конечно, образився моєю заміткою і тепер так не вмів зволадати своїм самолюбством, що серед народовського мітингу перескочив від таких справ, як комунізм і т. п., до своєї особистої справи.

Я мав ще одну пригоду заочно стикнутись з В. Барвінським і обмінятися з ним листами. Сектантство на Україні потребувало українських перекладів євангелій і псалтиря, не маючи котрих, наші «штундарі, шалапути» і т. д. беруться до російських і тим способом «помосковляються». Тим часом за кордоном були видання євангелій і псалтиря Кулішеві. Я обернувся до д. Куліша з запитом, як би можна було здобути дешевше велику купу тих книг. Д[обродій] Куліш передав мені право власності на всі ті книги, звіщаючи, що за євангеліями я можу обернутись до Димета, а за псалтирем до Вол. Барвінського, причому додавав, що всю справу видання псалтиря вів Барвінський і

що сам Куліш тільки оплатив видання, та не зна, ні скільки примірників напечатано, ні скільки продано, ні скільки зосталось, але сам з В. Барвінський не хоче мати діла і просить мене самому обернутись до нього і при цьому не змішувати В. Барвінського з братом його Олександром, до котрого Куліш остається з пошаною.

Я написав в цій справі листи до Димета й В. Барвінського, і від першого дістав докладну й акуратну відповідь, а потім скоро коло 800 екз[емплярів] євангелій. Від Барвінського получив таку темноту, в котрій нічого не розібрав і про котру реферував Кулішеві. Той написав мені, що галичани взагалі не дуже-то акуратні люди і що тим паче нічого потребувати від Вол. Барвінського, а через те він, Куліш, радить мені махнути на цю справу рукою і мати на оці, що іноді найліпший спосіб вдержати людей, схибивших на дорозі порядочності, це вибачати їм і держати себе з ними так, мовбито з порядочними.

Я так і поступив і, діставши через Димета тільки щось коло 100 псалтирів, про другі з В. Барвінським далі не розмовляв.

Він теж не починав зо мною розмови про цю справу, але не видержав, щоб не спитати, хто автор критики на його витійство на Шевченкових роковинах. В усякім разі увесь виступ В.

Барвінського на вечері в К. Сушкевича мені навіть подобався. По моїм досвідам, одно з лих галицьких. — це апатичність, якась фізична й моральна анемія, котра робить їх індіферентними до всього. А в В. Барвінського я побачив хоч злість, котра все-таки давала надію, що він спроможний проявити якусь енергію.

Після В. Барвінського став говорити директор В. Ільницький. Цей виступив ні з того ні з сього проти нігілізму і матеріалізму і став доказувати безсмертність душі. Довго говорив він по-рутенському, нарешті став говорити по-польському, мішаючи німецькі фрази.

— **Der Mensch, Panie Dobrodzieju, ist kein Hund** ⁶⁸ — з такими фразами він обертався до мене.

Я оглянув збір і побачив, що навіть він був недовольний оратором чи, може, мовою його. Коли він скінчив, я сказав, що, не будучи спеціалістом нервної фізіології, не берусь судити про душу взагалі і про людську й собачу — почастино.

Дехто засміявся; багато заговорило зразу; видно було, що хотіли затерти бесіду ш[ановного] п[ана] директора.

Через кілька хвилин заговорив новий оратор,

⁶⁸ Людина, добродію, це вам не собака (нім., польськ.).

як я дізнався потім, Лонгин Лукашевич. Він сказав, що, не живучи остатніми часами ві Львові, він не зна докладно спорів між українцями і львів'янами, але мусить признати потребу критичного перегляду партії, її ділання, засад і составу, бо по крайній мірі він може сказати, що до партії причислились люди, котрі ніяк би не могли належати до неї, коли б вона зоставалась вірною своїм первісним засадам.

Але тут Сушкевич возвістив, що готова закуска, і мітинг перервався. Началось звичайне «закусочне дійство», котрим я покористувався, щоб познакомитись з Лукашевичем і умовитись з ним на завтра. Я поклав зостатись ще день у Львові ради Лукашевича, котрий видівся мені «єдиним тверезим в гурті п'яних», і ради Барвінського, в котрім виділась мені енергія.

Лукашевич признавав слухність моїх закидів народовцям, але відговорювався, що, як наново вернувшись до Львова, він мусить обзнакомитись знову з обставинами, перше чим виступити з своїми думками публічно в «Просвіті» й Товаристві імені Шевченка. Про В. Барвінського я прямо сказав свою думку Лукашевичу, нагадуючи йому сцену з пушкінського «Дон-Жуана», де Лаура обертається до Дон-Карлоса:

*Ты, бешеный, останься;
Ты мне понравился,*

Как выбранил меня — і т. д.

Лукашевич звів мене з В. Барвінським, котрому я став доказувати, що між соціалізмом і ретроградством львівських народовців ще багато простору, в котрому могли б працювати такі люди, як він, ще не заангажовані в львівське рутинерство. Але скоро я побачив, що трачу даремне час. В. Барвінський відповідав мені пустими фразами, котрих пародію в Росії зложено в словах: **«Нельзя не сознаться, но невозможно и согласиться»**. До того придалось болісне самолюбство, котре не могло простити мені ні критики в «К[иевском] телеграфі», ні того, що мені звісна неакуратність з псалтирем.

Приїхавши додому, я першим ділом пішов розпитувати, що покладено в справі видання газети С. Подолинського і О. Т[ерлецького]. «А нічого, — сказав мені головний оратор справи окремого журналу, той противник мій, про котрого я згадував вище. — Ми прямо сказали О. Т[ерлецькому], що журнал немислимий без Драгоманова, а коли Др[агоман]ова нема тепер, то нічого про те й балакати».

В Києві я довідався, що вже рішилась справа моєї відставки з університету. Ще перед вакаціями попечитель сказав мені, що міністр (гр[аф] Дм. Толстой) требує моєї відставки. «По якому

способу?» — спитав я. «Як по якому?» — «Чиновники в Росії можуть іти в відставку по прошенію або без прошення, по т[ак] зв[аному] третьому пункту» [Так відставлений чиновник тратить усяке право на державну службу, хіба новий начальник візьме його «под свою ответственность»]. — «Конечно, по прошенію, это для Вас выгоднее».

Я розтолкував попечителю, що подавати мені прошеніє — значить, признавати себе винуватим, а в чому — я не знаю. Попечитель, покрутившись кілька хвилин, сказав мені мою вину: **я хочу відділити Україну від Росії до Польщі** і проповідую таке в своїх писаннях у Галичині й Італії. «Ваше превосходительство, — кажу, — я наперед певний, що міністр не перемінить свого рішення, але я Вам принесу те, що, власне, печатав я в Галичині й Італії; коли там дійсно знайдеться те, що мені приписують, я подаюсь в відставку, а коли ні, то не подамсь, а в усякім разі Ви можете завше дати мені відставку без прошення».

Після того я поїхав у Галичину, а міністр представив мою справу цареві (це треба було міністру, щоб підкопатись під університетський устав з 1863 р. з виборною професурою). Цар після рапорту міністра звелів знову мені предложити податись у відставку з тим, щоб мені закрити три південні університети: Київський, Харківський і

Одеський. Я знову не схотів подати прошеніє і
получив відставку без прошенія.

Коли про це розмовляли між професорами в
Києві, то декан нашого факультету Селін скрикнув:
«Помилуйте! Як же можна було інакше поступити з
Др[агомано]вим, коли він навіть після розмови з
попечителем поїхав у Галичину і там появлявсь на
польських сеймиках і держав промови проти Росії
за Польщу. Гогоцький получив про те телеграму
просто з місця».

Ті «польські сеймики» були — віче русинів у
Галичі, на котрому я, як бачили, не сказав ні слова й
не міг говорити.

*Сельмансдорф коло Відня
6 сент[ября] 1891*

All rights reserved. This book or any portion thereof may not be reproduced or used in any manner whatsoever without the express written permission of the publisher except for the use of brief quotations in a book review.

**Strelbyskyy Multimedia
Publishing**

Saksaganskogo str., 58, office 8
Kiev, Ukraine, 01033

tel. +38044 331-06-20

e-mail: ds@strelbooks.com

Всі права захищені. Ця книга або будь-яка її частина не може бути відтворена або використана якимось іншим чином без письмового дозволу видавця, за винятком використання цитат із книг або іншого способу, передбаченого законодавством.

**«Мультимедійне видавництво
Стрельбицького»**

вул. Сакаганського, 58, оф. 8
Київ, Україна, 01033

тел. +38044 331-06-20

e-mail: ds@strelbooks.com

**Електронна книга видана
«Мультимедійним видавництвом Стрельбицького»**

З нашими виданнями електронних книг ви можете ознайомитися на сайтах:

www.andronum.com

www.strelbooks.com

Бажаємо приємного читання!

Свої зауваження та пропозиції спрямовуйте на e-mail: dmytro.strelb@gmail.com

Ця книга охороняється авторським правом

Copyright © 2017

«Мультимедійне видавництво Стрельбицького»